

**MATEMATICKO-FYZIKÁLNÍ
FAKULTA**
Univerzita Karlova

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Klára Nováková

Kružnice v širších souvislostech

Katedra didaktiky matematiky

Vedoucí diplomové práce: RNDr. Martina Škorpilová, Ph.D.

Studijní program: Učitelství matematiky pro střední
školy

Studijní obor: MDUPN

Praha 2024

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval(a) samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů. Tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Beru na vědomí, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorského zákona v platném znění, zejména skutečnost, že Univerzita Karlova má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle §60 odst. 1 autorského zákona.

V ..... dne .....

Podpis autora

Děkuji všem, kteří mne při psaní této práce podpořili. Mé zvláštní poděkování patří RNDr. Martině Škorpilové, Ph.D., za množství cenných a inspirativních rad, velkou trpělivost, ochotu a motivaci ke studiu.

Název práce: Kružnice v širších souvislostech

Autor: Klára Nováková

Katedra: Katedra didaktiky matematiky

Vedoucí diplomové práce: RNDr. Martina Škorpilová, Ph.D., Katedra didaktiky matematiky

Abstrakt: Diplomová práce představuje několik zajímavých geometrických problémů týkajících se kružnic. Úvodní kapitola se věnuje konstrukcím Archimédových kružnic. Následující kapitola seznamuje čtenáře nejprve s Cèvovými větami a dále pak s Větou o sedmi kružnicích. Třetí, resp. čtvrtá kapitola představuje Fordovy kružnice a jejich využití při zavedení racionálních čísel, resp. Větu o motýlovi. Závěrečná kapitola prezentuje problematiku Malfattiho kruhů včetně jejich konstrukce.

Klíčová slova: Archimédova kružnice, Věta o sedmi kružnicích, Fordova kružnice, Věta o motýlovi, Malfattiho kruhy

Title: Circles in a broader context

Author: Klára Nováková

Department: Department of Mathematics Education

Supervisor: RNDr. Martina Škorpilová, Ph.D., Department of Mathematics Education

Abstract: The diploma thesis presents several noteworthy geometric problems relating to circles. The introductory chapter deals with constructing Archimedean circles. The following chapter first presents Ceva's theorem to the reader, and subsequently, the Seven circles theorem. The third and fourth chapters introduce Ford circles and their role in constructing rational numbers, and the Butterfly theorem, respectively. The final chapter presents the matter of Malfatti circles, including their construction.

Keywords: Archimedean circle, Seven circles theorem, Ford circle, Butterfly theorem, Malfatti circles

Obsah

Úvod	2
1 Archimédovy kružnice	4
1.1 Definice a značení	4
1.2 První konstrukce Archimédovy kružnice	5
1.3 Druhá konstrukce Archimédovy kružnice	9
1.4 Třetí konstrukce Archimédovy kružnice	10
2 Věta o sedmi kružnicích	14
2.1 Čevovy věty	14
2.2 Formulace věty a jejího důkazu	22
3 Fordovy kružnice	26
3.1 Zavedení celých čísel	26
3.2 Zavedení racionálních čísel	27
3.2.1 Odvození vzorce pro výpočet bodů dotyku	28
3.2.2 Stern-Brocotův strom	38
4 Motýl vepsaný kružnici	40
4.1 Formulace věty a příslušné značení	40
4.2 První důkaz Věty o motýlovi	41
4.3 Druhý důkaz Věty o motýlovi	44
4.4 Třetí důkaz Věty o motýlovi	47
5 Malfattiho kruhy	51
5.1 Giovanni Malfatti a jeho přístup	51
5.2 Kruhy v rovnostranném trojúhelníku	52
5.2.1 Malfattiho řešení	52
5.2.2 Jiné řešení Malfattiho problému	54
5.3 Nejlepší řešení	56
5.4 Steinerova konstrukce Malfattiho kruhů	56
5.5 Úloha týkající se Malfattiho kruhů	58
Závěr	61
Seznam použité literatury	62
Seznam obrázků	65

Úvod

Cílem diplomové práce je seznámit čtenáře s několika zajímavými geometrickými problémy, jejichž hlavními prvky jsou kružnice. Prvotní zájem o zpracování tohoto tématu vzešel z problematik studovaných autorkou v bakalářské práci [11], v níž se vyskytly kružnice mající svá vlastní pojmenování (Archimédovy kružnice, speciálně Archimédova dvojčata) či kružnice seskupené v působivých formacích (Pappovy řetězce). Protože konstrukce Archimédových kružnic jsou stále studovány a postupně publikovány v odborných časopisech, věnujeme jim i v této diplomové práci samostatnou kapitolu, v níž jsou představeny postupy, které se v bakalářské práci nevyskytují.

Práce je záměrně psaná tak, aby jí porozuměl i středoškolský student. Opírá se o základní poznatky středoškolské matematiky jako jsou například shodnost a podobnost trojúhelníků, Pythagorova věta, vlastnosti kružnicových oblouků a goniometrické funkce v pravoúhlém trojúhelníku. Věříme, že práce přináší mnoho zajímavých témat rozšiřujících kurikulum střední školy, a je proto možné, aby je středoškolští učitelé využili k inspiraci žáků ve svých hodinách.

Práce je rozdělena do pěti kapitol následně rozčleněných na podkapitoly. První kapitola je, jak již bylo nastíněno výše, věnována *Archimédovým kružnicím* příslušným danému arbelu. Je připomenuta definice Archimédových kružnic, dále je zavedeno používané značení a poté jsou uvedeny tři jejich konstrukce.

Ve druhé kapitole se čtenář seznámí s *Cètovými větami*, které jsou následně využity v důkazu *Věty o sedmi kružnicích*, po níž je kapitola pojmenována. Uvedený teorém se týká řetězce šestice kružnic sestrojených ve vnitřní, případně ve vnější oblasti dané kružnice tak, aby se jí dotýkaly. Přesněji řečeno věta vyjadřuje vztah mezi třemi tětivami dané kružnice, jejichž krajními body jsou body dotyku šesti dvojic kružnic.

Třetí kapitola představuje překvapivé zavedení celých a především racionálních čísel pomocí postupně konstruovaných tzv. *Fordových kružnic*, které se po dvou dotýkají. Dále se každá z nich dotýká také dané přímky a právě body dotyku Fordových kružnic s touto přímkou reprezentují jednotlivá racionální čísla, čímž postupně vytvářejí ucelenou strukturu číselného oboru. Zavedení množiny racionálních čísel ilustrujeme také na přehledném diagramu, který nazýváme *Stern-Brocotův strom*.

Předposlední kapitola se věnuje tzv. *Věť o motýlovi*, jež popisuje vlastnosti tětiv kružnice. Rovinný útvar, který tětivy ohraničují, připomíná svým tvarem motýla, z čehož byl odvozen název tvrzení. V práci představíme několik zajímavých, relativně odlišných důkazů tohoto poznatku.

V poslední kapitole je přiblížen více než dvě století starý pojem *Malfattiho kruhy*. Kapitola je doplněna o jejich elegantní konstrukci, jejímž autorem je geometr *Jakob Steiner*, a také o výpočty spjaté s Malfattiho kruhy, které lze zvládnout se znalostmi středoškolské geometrie.

Práce je vysázena pomocí systému $\text{\LaTeX}$. S výjimkou jediného přejatého obrázku znázorňujícího Stern-Brocotův strom jsou ostatní obrázky vytvořeny pomocí grafických softwarů, a to takřka všechny pomocí grafického softwaru AutoCad.

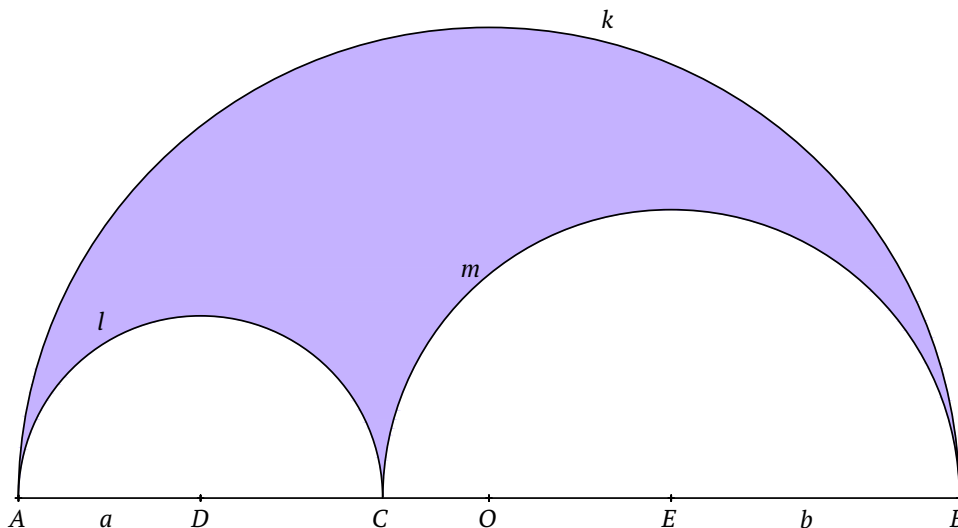
1. Archimédovy kružnice

První kapitola je věnována tzv. *Archimédovým kružnicím*, které jsou definovány pomocí *arbélu*. Tomuto rovinnému útvaru ohraničenému třemi půlkružnicemi byla věnována celá má bakalářská práce [11], v níž byly některé Archimédovy kružnice představeny. Protože problematika těchto kružnic je velmi rozsáhlá a stále studovaná, existuje mnoho jejich konstrukcí, které v práci [11] zmíněny nebyly. Níže jsou představeny některé z nich.

Kapitola je zpracována na základě článků [9], [12], [18].

1.1 Definice a značení

Definice 1. *Nechť je dána úsečka AB a C je její vnitřní bod (viz obrázek 1.1). Dále nechť O je střed úsečky AB , D střed úsečky AC a E střed úsečky CB . Sestrojme půlkružnici l se středem D a poloměrem $a = |AD|$, půlkružnici m se středem E a poloměrem $b = |CE|$ a půlkružnici k se středem O a poloměrem $|AO|$ tak, aby půlkružnice k, l, m ležely ve stejné polorovině s hraniční přímkou AB . Rovinný útvar, který je vymezený půlkružnicemi k, l, m , budeme nazývat **arbélos** a budeme ho značit $\mathcal{A}_{ABC}$.*

Obrázek 1.1: Arbélos a příslušné značení

Značení, které je zavedeno v Definicí 1, bude jednotně využíváno v celé této kapitole.

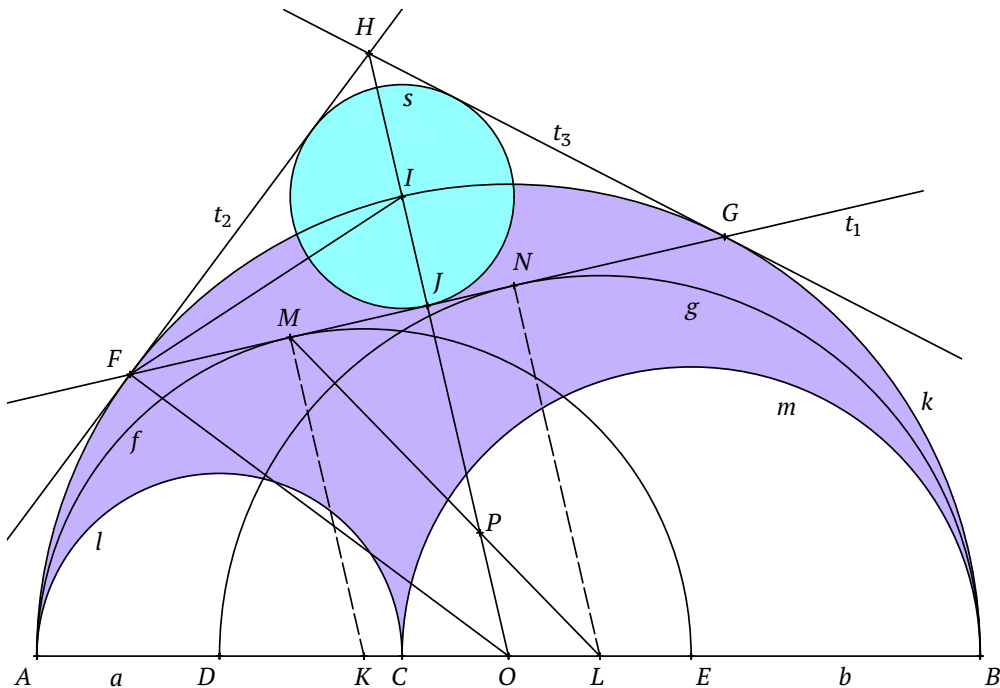
Definice 2. Mějme dán arbélos $\mathcal{A}_{ABC}$. Kružnici, jejíž poloměr je roven $\frac{ab}{a+b}$, nazýváme **Archimédovou kružnicí příslušnou arbélu $\mathcal{A}_{ABC}$** .

Jelikož je často zřejmé, ke kterému arbélu Archimédova kružnice přísluší, nazýváme právě zavedený pojem rovněž zjednodušeně *Archimédovou kružnicí*.

V následujících podkapitolách představíme několik konstrukcí Archimédových kružnic.

1.2 První konstrukce Archimédovy kružnice

Věta 1. Mějme dán arbélos $\mathcal{A}_{ABC}$ (viz obrázek [1.2](#)). Sestrojme půlkružnici f , resp. g nad průměrem AE , resp. DB . Dále sestrojme společnou tečnu t_1 půlkružnic f , g . Označme F , G průsečíky tečny t_1 s půlkružnicí k . Zkonstruuujeme-li tečny t_2 , t_3 půlkružnice k v bodech F , G a označíme-li H průsečík těchto tečen, pak kružnice s vepsaná trojúhelníku FGH je Archimédova, tj. její poloměr je roven $\frac{ab}{a+b}$.

Obrázek 1.2: Ilustrace Věty [1](#) a jejího důkazu

Důkaz. Označme I , resp. J průsečík spojnice OH s půlkružnicí k , resp. s přímkou FG . Nejprve ukažme, že bod I je střed kružnice s a bod J je bod dotyku kružnice s a strany FG trojúhelníku FGH .

Trojúhelník FOI je rovnoramenný, neboť $|FO| = |OI| = a + b$, a tedy

$$|\sphericalangle OFI| = \frac{1}{2}(180^\circ - |\sphericalangle IOF|). \quad (1.1)$$

Z vlastnosti tečny t_2 půlkružnice k plyne

$$|\sphericalangle IFH| = 90^\circ - |\sphericalangle OFI|. \quad (1.2)$$

Dosazením vztahu (1.1) do rovnosti (1.2) dostáváme

$$\begin{aligned} |\sphericalangle IFH| &= 90^\circ - \frac{1}{2}(180^\circ - |\sphericalangle IOF|), \\ |\sphericalangle IFH| &= \frac{1}{2}|\sphericalangle IOF|, \end{aligned}$$

a tudíž rovněž

$$|\sphericalangle IFH| = \frac{1}{2}|\sphericalangle JOF|. \quad (1.3)$$

Platí $|OF| = |OG|$ a rovněž $|FH| = |GH|$, neboť body F, G jsou body dotyku tečen t_2, t_3 půlkružnice k vedené tímž bodem H . Čtyřúhelník $OGHF$ je proto deltoid, z čehož plyne, že jeho úhlopříčky FG, OH jsou na sebe kolmé a trojúhelník FOJ je pravoúhlý. Trojúhelníky FOJ a HFJ jsou podobné, neboť trojúhelník FOH je také pravoúhlý a úsečka FJ je výškou tohoto trojúhelníku vedenou na jeho přeponu OH . Z podobnosti uvedených trojúhelníků plyne

$$\frac{1}{2}|\sphericalangle JOF| = \frac{1}{2}|\sphericalangle JFH|. \quad (1.4)$$

Po dosazení rovnosti (1.4) do vztahu (1.3) tedy získáváme

$$|\sphericalangle IFH| = \frac{1}{2}|\sphericalangle JFH|.$$

Bod I tudíž leží na ose vnitřního úhlu JFH trojúhelníku FGH . Jelikož bod I leží také na ose HO jeho vnitřního úhlu GHF (plyne ze symetrie konstrukce tečen t_2, t_3 půlkružnice k), je středem kružnice s . Bod J je patou výšky vedené vrcholem H na základnu rovnoramenného trojúhelníku FGH , proto je bodem dotyku této kružnice a strany FG . Chceme tedy dokázat, že poloměr $|IJ|$ kružnice s je roven $\frac{ab}{a+b}$.

Nyní vyjádříme velikosti úseček OL a KO , kde K je střed půlkružnice f a L je střed půlkružnice g :

$$|OL| = |OB| - |LB|,$$

$$\begin{aligned}
|OL| &= a + b - \frac{|DB|}{2}, \\
|OL| &= a + b - \frac{a + 2b}{2}, \\
|OL| &= a + b - \frac{a}{2} - b, \\
|OL| &= \frac{a}{2}.
\end{aligned} \tag{1.5}$$

Analogickým výpočtem získáváme

$$\begin{aligned}
|KO| &= |AO| - |AK|, \\
|KO| &= a + b - \frac{2a + b}{2}, \\
|KO| &= \frac{b}{2}.
\end{aligned} \tag{1.6}$$

S využitím vztahů (1.5) a (1.6) vyjádříme velikost úsečky KL :

$$|KL| = |OL| + |KO| = \frac{a}{2} + \frac{b}{2} = \frac{a + b}{2}. \tag{1.7}$$

Označme M , resp. N bod dotyku tečny t_1 a půlkružnice f , resp. g . Je-li P průsečík úseček ML , OH , potom

$$|OJ| = |OP| + |PJ|. \tag{1.8}$$

Jelikož jsou úsečky KM , LN a OJ kolmé na tečnu t_1 , je úsečka OJ rovnoběžná se stranami KM , LN lichoběžníku $KLNM$. Tudíž

$$\frac{|KO|}{|KL|} = \frac{|MJ|}{|MN|}. \tag{1.9}$$

Z podobnosti trojúhelníků PJM a LNK vyplývá

$$\frac{|MJ|}{|MN|} = \frac{|PJ|}{|LN|}. \tag{1.10}$$

Z rovností (1.9), (1.10) získáváme

$$\begin{aligned}
\frac{|KO|}{|KL|} &= \frac{|PJ|}{|LN|}, \\
|PJ| &= \frac{|KO|}{|KL|} \cdot |LN|.
\end{aligned} \tag{1.11}$$

Trojúhelníky KLM a OLP jsou též podobné, a proto

$$\frac{|OL|}{|KL|} = \frac{|OP|}{|KM|},$$

$$|OP| = \frac{|OL|}{|KL|} \cdot |KM|. \quad (1.12)$$

Dále dosazením rovností (1.12), (1.11) do vztahu (1.8) dostáváme

$$|OJ| = \frac{|OL|}{|KL|} \cdot |KM| + \frac{|KO|}{|KL|} \cdot |LN|.$$

Nyní vyjádříme velikosti úseček KM , LN a dosadíme je (spolu se vztahy (1.5), (1.6), (1.7)) do předchozí rovnosti:

$$|KM| = |AK| = \frac{1}{2}|AE| = \frac{1}{2}(2a + b) = a + \frac{b}{2},$$

$$|LN| = |DL| = \frac{1}{2}|DB| = \frac{1}{2}(a + 2b) = b + \frac{a}{2}.$$

$$|OJ| = \frac{a}{a+b} \cdot \left(a + \frac{b}{2}\right) + \frac{b}{a+b} \cdot \left(b + \frac{a}{2}\right),$$

$$|OJ| = \frac{a^2 + ab + b^2}{a+b}. \quad (1.13)$$

Pro poloměr $|IJ|$ kružnice s platí

$$|IJ| = |OI| - |OJ|,$$

a tedy s využitím vztahu (1.13) dostáváme

$$|IJ| = (a+b) - \frac{a^2 + ab + b^2}{a+b},$$

$$|IJ| = \frac{ab}{a+b}.$$

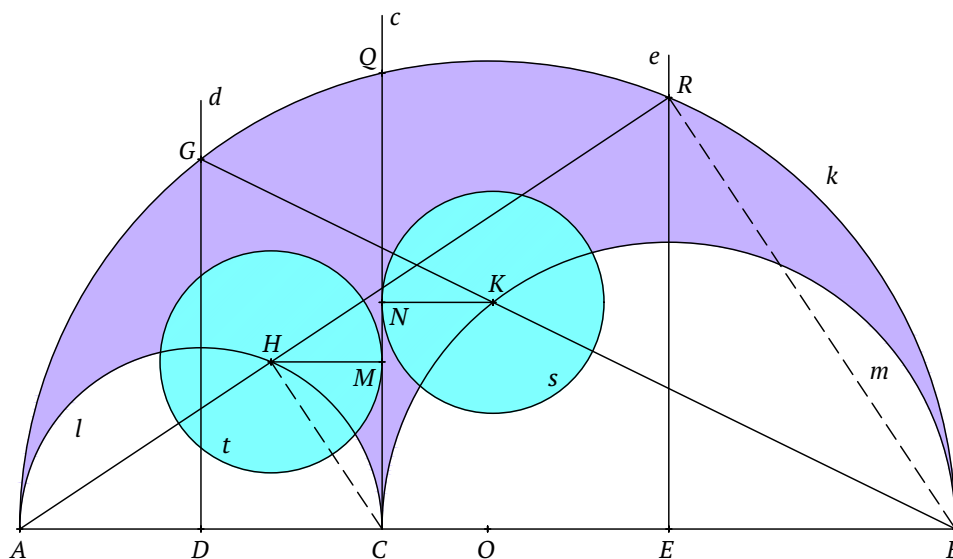
Poloměr kružnice s je proto roven $\frac{ab}{a+b}$, a kružnice s je tudíž Archimédova. $\square$

1.3 Druhá konstrukce Archimédovy kružnice

Věta 2. Mějme dán arbélos $\mathcal{A}_{ABC}$ (viz obrázek 1.3). Bodem D , resp. C , resp. E vztýčíme kolmici d , resp. c , resp. e na úsečku AB , průsečík kolmice d , resp. c , resp. e s půlkružnicí k označíme G , resp. Q , resp. R . Průsečík úsečky AR s půlkružnicí l označíme H , analogicky průsečík úsečky BG s půlkružnicí m označíme K . Sestrojíme-li kružnice s a t se středy po řadě v bodech K a H dotýkající se přímkou c , pak jsou tyto kružnice Archimédovy.

Důkaz. Označme M , resp. N bod dotyku kružnice t , resp. s a přímkou c . Úsečka CH je kolmá na úsečku AR , neboť půlkružnice l leží na kružnici, která je Thalétovou kružnicí sestavenou nad průměrem AC a která prochází bodem H . Z obdobného důvodu je na úsečku AR kolmá též úsečka BR . Úsečky CH a BR jsou proto rovnoběžné a trojúhelníky ACH a ABR jsou podobné. Odtud plyne

$$\frac{|AC|}{|AB|} = \frac{|CH|}{|BR|}. \quad (1.14)$$

Obrázek 1.3: Ilustrace Věty 2 a jejího důkazu

Úsečka HM je zřejmě rovnoběžná s úsečkou EB , dále úsečka CM je rovnoběžná s úsečkou ER . Již víme, že úsečky CH a BR jsou též rovnoběžné. Platí tedy, že trojúhelníky HCM a BRE jsou podobné, a proto

$$\frac{|HM|}{|BE|} = \frac{|CH|}{|RB|}. \quad (1.15)$$

S využitím vztahů (1.14) a (1.15) získáváme

$$\begin{aligned}\frac{|HM|}{|BE|} &= \frac{|AC|}{|AB|}, \\ |HM| &= |BE| \cdot \frac{|AC|}{|AB|}, \\ |HM| &= b \cdot \frac{2a}{2a + 2b}, \\ |HM| &= \frac{ab}{a + b}.\end{aligned}$$

Kružnice t je tedy Archimédova.

Pro kružnici s je důkaz analogický, tentokrát však místo podobných trojúhelníků BER a HMC využíváme podobných trojúhelníků ADG a KNC . $\square$

1.4 Třetí konstrukce Archimédovy kružnice

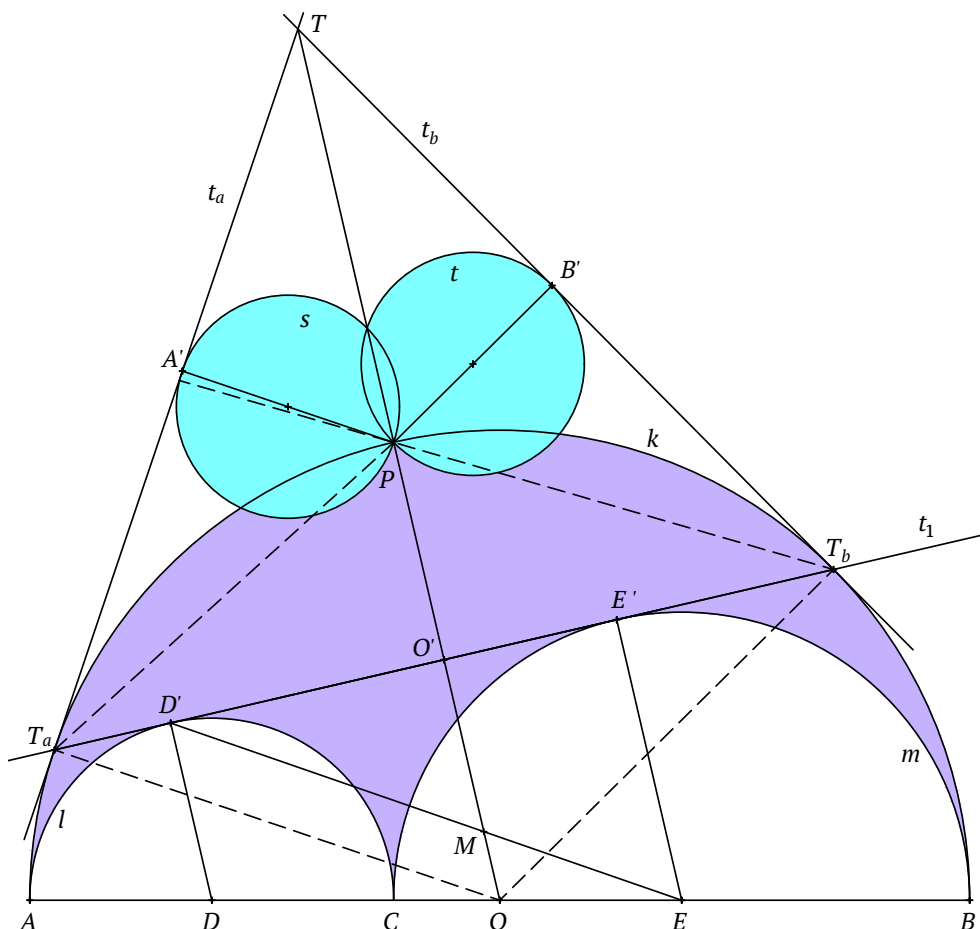
Věta 3. *Mějme dán arbélos $\mathcal{A}_{ABC}$ (viz obrázek 1.4). Sestrojme společnou tečnu t_1 půlkružnic l, m . Označme T_a, T_b průsečíky tečny t_1 s půlkružnicí k . V bodech T_a, T_b sestrojme tečny t_a, t_b půlkružnice k a průsečík těchto tečen označme T . Dále sestrojme úsečku OT a její průsečík s půlkružnicí k označme P . Ortogonální projekce bodu P na tečny t_a, t_b označme A', B' . Zkonstruuujeme-li kružnici s , resp. t nad průměrem $A'P$, resp. $B'P$, pak je tato kružnice Archimédova.*

Důkaz. Platí $|OT_a| = |OT_b| = a + b$. Dále také platí $|TT_a| = |TT_b|$, neboť vzdálenosti bodů dotyku dvou tečen téže kružnice od bodu, kterým jsou tečny vedeny, jsou pro oba dva body stejné. Z předchozích vztahů plyne, že čtyřúhelník T_aOT_bT je deltoidem, a tedy úsečky OT, T_aT_b jsou na sebe kolmé.

Označme D', O', E' po řadě ortogonální projekce bodů D, O, E na tečnu t_1 . Body D', E' jsou tudíž body dotyku tečny t_1 s půlkružnicemi l, m a bod O' je průsečíkem přímkou OT a t_1 . Úsečky DD', EE', OT jsou vzájemně rovnoběžné. Dále platí:

$$|OE| = |OB| - |EB| = a + b - b = a, \quad (1.16)$$

$$|DO| = |AO| - |AD| = a + b - a = b. \quad (1.17)$$

Obrázek 1.4: Ilustrace Věty 3 a jejího důkazu

S využitím vztahů (1.16), (1.17) získáváme

$$|DD'| = |OE| = a, \quad (1.18)$$

$$|EE'| = |DO| = b. \quad (1.19)$$

Označíme-li $\alpha = |\angle TT_aP|$, potom $|\angle PT_aO| = 90^\circ - \alpha$. Trojúhelník T_aOP je rovnoramenný, a proto $|\angle T_aPO| = |\angle PT_aO| = 90^\circ - \alpha$. Trojúhelník $T_aO'P$ je pravoúhlý, a tedy $|\angle PT_aO'| = \alpha$. Jelikož $|\angle TT_aP| = |\angle PT_aO'|$, je přímka T_aP osou vnitřního úhlu TT_aT_b trojúhelníku T_aT_bT . Analogicky lze ukázat, že T_bP je osou vnitřního úhlu T_aT_bT trojúhelníku T_aT_bT . (Rovněž TP je osou vnitřního úhlu T_bTT_a téhož trojúhelníku.) Odtud plyne, že bod P je středem kružnice vepsané trojúhelníku T_aT_bT a platí $|A'P| = |B'P| = |PO'|$.

K ověření skutečnosti, že kružnice s , t jsou Archimédovy, proto stačí dokázat, že polovina velikosti úsečky PO' je rovna poloměru Archimédovy kružnice.

Označíme-li M průsečík úseček $D'E$ a OT , pak

$$|OO'| = |OM| + |MO'|. \quad (1.20)$$

Trojúhelníky OEM a DED' jsou podobné, a tedy platí

$$\frac{|OM|}{|OE|} = \frac{|DD'|}{|DE|}$$

a následně (s využitím vztahu (1.16))

$$|OM| = |OE| \cdot \frac{|DD'|}{|DE|},$$

$$|OM| = a \cdot \frac{a}{a+b}. \quad (1.21)$$

Z rovnoběžnosti úseček DD' , OO' , EE' plyne podobnost trojúhelníků $MO'D'$ a $EE'D'$. Tudíž

$$\frac{|MO'|}{|EE'|} = \frac{|O'D'|}{|E'D'|} = \frac{|OD|}{|ED|},$$

což implikuje rovnost

$$|MO'| = |EE'| \cdot \frac{|OD|}{|ED|}.$$

S využitím vztahu (1.17) odtud plyne

$$|MO'| = b \cdot \frac{b}{a+b}. \quad (1.22)$$

Dosazením vztahů (1.21) a (1.22) do rovnosti (1.20) dostáváme

$$|OO'| = a \cdot \frac{a}{a+b} + b \cdot \frac{b}{a+b},$$

$$|OO'| = \frac{a^2 + b^2}{a+b}. \quad (1.23)$$

Nyní snadno vyjádříme velikost úsečky PO' :

$$|PO'| = |PO| - |OO'|. \quad (1.24)$$

Dosazením rovnosti (1.23) do vztahu (1.24) získáváme

$$|PO'| = |PO| - \frac{a^2 + b^2}{a + b}$$

a následně

$$\begin{aligned} |PO'| &= a + b - \frac{a^2 + b^2}{a + b}, \\ |PO'| &= \frac{(a + b)^2}{a + b} - \frac{a^2 + b^2}{a + b}, \\ |PO'| &= \frac{2ab}{a + b}. \end{aligned}$$

Tudíž

$$\frac{|PO'|}{2} = \frac{|PA'|}{2} = \frac{|PB'|}{2} = \frac{ab}{a + b}.$$

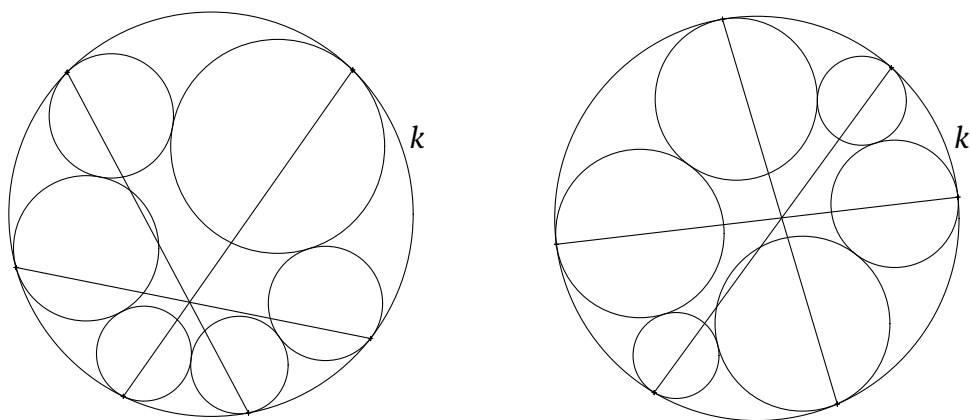
Poloměr kružnice s , resp. t je tedy roven $\frac{ab}{a+b}$, a kružnice S , resp. t je proto Archimédova. $\square$

2. Věta o sedmi kružnicích

Pozoruhodnou, níže zapsanou *Větu o sedmi kružnicích* popisující vztahy mezi kružnicemi a jejími tětivami poprvé publikovali *Cecil John Alvin Evelyn, G. B. Money-Coutts a John Alfred Tyrrell* v roce 1974 v knize [6]. Během následujícího půlstoletí bylo představeno několik důkazů, které využívají různé matematické disciplíny (viz např. článek [4]). V této kapitole ukážeme ověření, které využívá pouze základní geometrické vztahy na úrovni středoškolské matematiky.

Tato kapitola je zpracována na základě textů [4], [19], [27].

Mějme danou libovolnou kružnici k , ke které sestrojíme řetězec šesti kružnic tak, aby každá z nich měla vnitřní dotyk s kružnicí k a zároveň měla vnější dotyk se dvěma dalšími kružnicemi řetězce. *Věta o sedmi kružnicích* tvrdí, že jisté tětivy kružnice k , jejichž krajními body jsou body dotyku dané kružnice k s kružnicemi řetězce, se protnou v jednom bodě (viz obrázek 2.1).

Obrázek 2.1: Věta o sedmi kružnicích

2.1 Čèvovy věty

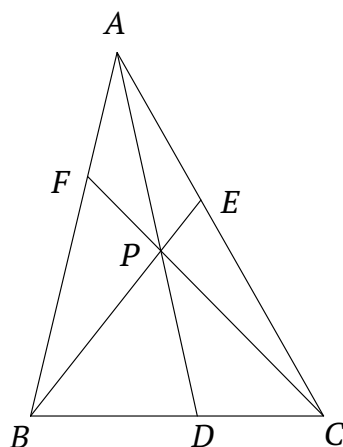
Než se podíváme na přesné znění věty a její důkaz, zaměříme se na vlastnosti tří konkurentních přímek, tj. přímek procházejících jedním bodem. Zajímavými vlastnostmi třech konkurentních přímek v trojúhelníku se zabývali

již známí geometři jako např. *Hérón z Alexandrie* (10–70) a *Archimédés* (asi 287 př. Kr.–212 př. Kr.).

Zajímavé poznatky o těchto přímkách doplněné důkazy představil italský matematik *Giovanni Cèva* (1647–1734). Na jeho počest se dnes úsečka spojující vrchol trojúhelníku s nějakým vnitřním bodem protější strany v anglicky psané literatuře nazývá *cevian*. Nyní představíme a dokážeme *Cèvovu větu*, která se takových spojnic týká a je pro důkaz *Věty o sedmi kružnicích* stěžejní.¹

Věta 4 (Cèvova). *Je dán trojúhelník ABC . Necht D , E a F jsou po řadě libovolné vnitřní body stran BC , CA a AB (viz obrázek 2.2). Úsečky AD , BE a CF jsou konkuretní právě tehdy, když platí*

$$|AF| \cdot |BD| \cdot |CE| = |FB| \cdot |DC| \cdot |EA|.$$

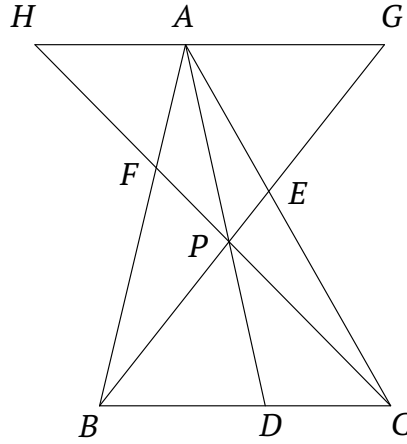

Obrázek 2.2: Ilustrace Cèvovy věty

Důkaz. Tvrzení je ve formě ekvivalence. Dokážeme ho tak, že ověříme obě implikace.

1. Předpokládejme, že se úsečky AD , BE a CF protnou v jediném bodě, který označíme P (viz obrázek 2.3). Bodem A vedme přímkou rovnoběžnou s úsečkou BC a poté sestrojme průsečíky H a G této rovnoběžné přímky po řadě s přímkami CF a BE .

¹V některých literaturách je Cèvovou větou myšleno obecnější tvrzení (viz např. [24]).

Obrázek 2.3: Ilustrace důkazu 1. implikace Cèvovy věty

Trojúhelníky DCP , AHP jsou podobné, neboť úhly AHP , DCP jsou dvojicí střídavých úhlů a úhly HPA , CPD jsou vrcholové. Z analogických důvodů jsou podobné i dvojice trojúhelníků BDP a GAP , BCF a AHF , BCE a GAE , BCP a GHP . Z podobnosti trojúhelníků získáváme vztahy:

$$\frac{|DC|}{|AH|} = \frac{|PD|}{|PA|}, \quad (2.1)$$

$$\frac{|AG|}{|DB|} = \frac{|AP|}{|DP|}, \quad (2.2)$$

$$\frac{|AE|}{|CE|} = \frac{|AG|}{|CB|}, \quad (2.3)$$

$$\frac{|BF|}{|AF|} = \frac{|BC|}{|AH|}. \quad (2.4)$$

Vynásobením pravých a levých stran rovností (2.1) až (2.4) dojdeme k následující rovnosti:

$$\frac{|DC|}{|AH|} \cdot \frac{|AG|}{|DB|} \cdot \frac{|AE|}{|CE|} \cdot \frac{|BF|}{|AF|} = \frac{|PD|}{|PA|} \cdot \frac{|AP|}{|DP|} \cdot \frac{|AG|}{|CB|} \cdot \frac{|BC|}{|AH|}.$$

Úpravami získáme vztahy

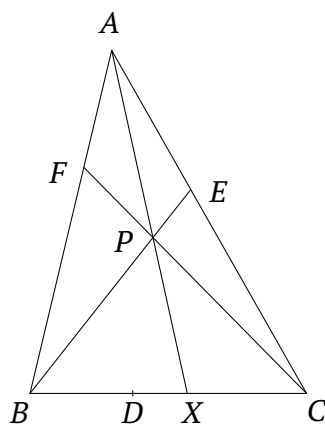
$$\frac{|DC|}{|AH|} \cdot \frac{|AG|}{|DB|} \cdot \frac{|AE|}{|CE|} \cdot \frac{|BF|}{|AF|} = \frac{|AG|}{|AH|},$$

$$\frac{|DC|}{|BD|} \cdot \frac{|AE|}{|EC|} \cdot \frac{|BF|}{|FA|} = 1,$$

z čehož plyne

$$|DC| \cdot |AE| \cdot |BF| = |BD| \cdot |EC| \cdot |FA|. \quad (2.5)$$

Tím je první implikace dokázána.

Obrázek 2.4: Ilustrace důkazu 2. implikace Cèvovy věty

2. Předpokládejme, že

$$|AF| \cdot |BD| \cdot |CE| = |FB| \cdot |DC| \cdot |EA| \quad (2.6)$$

a zároveň že se úsečky BE , CF protínají v bodě P , kterým však neprochází úsečka AD (viz obrázek 2.4). Přímka AP tudíž protíná stranu BC v bodě X , který je různý od bodu D . Z první části důkazu tedy dostáváme

$$|AF| \cdot |BX| \cdot |CE| = |FB| \cdot |XC| \cdot |EA|. \quad (2.7)$$

Vydělením levých a pravých stran rovností (2.6), (2.7) získáváme

$$\frac{|BD|}{|BX|} = \frac{|DC|}{|XC|},$$

$$\frac{|BD|}{|DC|} = \frac{|BX|}{|XC|}. \quad (2.8)$$

Jestliže jsou body X a D různé a zároveň předpokládáme, že X je vnitřním bodem úsečky DC (viz obrázek 2.4), pak platí $|BD| < |BX|$

a zároveň $|DC| > |XC|$. Obdobně, pokud je bod X vnitřním bodem úsečky BD , je $|BD| > |BX|$ a zároveň $|DC| < |XC|$. Proto v prvním případě dostáváme nerovnost

$$\frac{|BD|}{|DC|} < \frac{|BX|}{|XC|}$$

a ve druhém případě nerovnost

$$\frac{|BD|}{|DC|} > \frac{|BX|}{|XC|}.$$

V obou případech se jedná o spor (viz rovnost (2.8)) a bod X nemůže být různý od bodu D , jak jsme předpokládali.

Tím jsme dokázali i druhou implikaci, a tudíž i Cèvovu větu.

□

Nyní dokážeme obdobnou větu týkající se kružnice a jejích tětiv, které se budou též protínat v jednom bodě. Věta i důkaz jsou velmi podobné předchozí části. I přesto je dobré, z důvodu snazšího pochopení *Věty o sedmi kružnicích* a jejího důkazu, se na ně zaměřit.

Pokud bude v následující sekci využíván kružnicový oblouk a nebude uvedeno, který ze dvou možností myslíme, bude uvažován kratší z nich.

Věta 5 (Cèvova věta o kružnici). *Nechť jsou dány body A, B, C, D, E, F ležící v uvedeném pořadí na kružnici k (viz obrázek 2.5). Tětivy AD, BE, CF se protínají v jediném bodě právě tehdy, když platí*

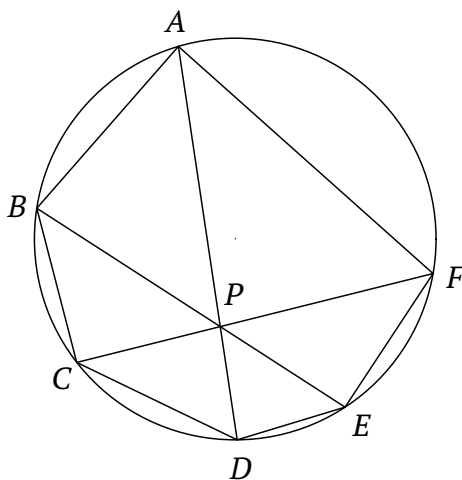
$$|AB| \cdot |CD| \cdot |EF| = |BC| \cdot |DE| \cdot |FA|.$$

Důkaz. Věta je opět ve formě ekvivalence, a proto ověříme obě implikace.

1. Předpokládejme, že tětivy AD, BE, CF mají společný právě jeden průsečík P . Potom na základě vlastností vrcholových a obvodových úhlů nalezneme několik dvojic podobných trojúhelníků. Z podobnosti dvojic trojúhelníků ABP a EDP , AFP a CDP , BCP a FEP vyplývá

$$\frac{|AB|}{|DE|} = \frac{|PA|}{|PE|},$$

$$\frac{|EF|}{|BC|} = \frac{|PF|}{|PB|},$$

Obrázek 2.5: Ilustrace Cèvovy věty o kružnici

$$\frac{|CD|}{|FA|} = \frac{|PC|}{|PA|},$$

$$\frac{|PC|}{|PE|} = \frac{|PB|}{|PF|}.$$

Vynásobením levých a pravých stran těchto čtyř rovností získáváme rovnost

$$\frac{|AB|}{|DE|} \cdot \frac{|EF|}{|BC|} \cdot \frac{|CD|}{|FA|} \cdot \frac{|PC|}{|PE|} = \frac{|PA|}{|PE|} \cdot \frac{|PF|}{|PB|} \cdot \frac{|PC|}{|PA|} \cdot \frac{|PB|}{|PF|}$$

a následnými úpravami vztahy

$$\frac{|AB|}{|DE|} \cdot \frac{|EF|}{|BC|} \cdot \frac{|CD|}{|FA|} \cdot \frac{|PC|}{|PE|} = \frac{|PC|}{|PE|},$$

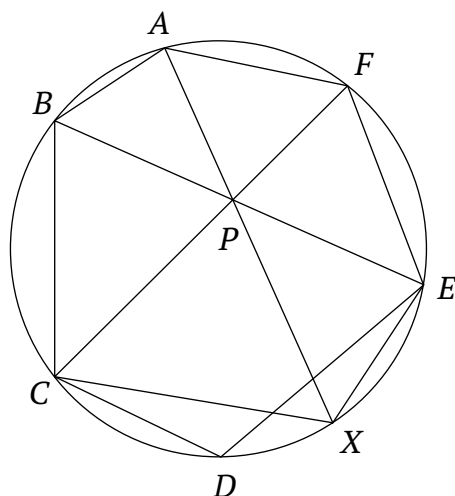
$$\frac{|AB|}{|DE|} \cdot \frac{|EF|}{|BC|} \cdot \frac{|CD|}{|FA|} = 1,$$

$$|AB| \cdot |EF| \cdot |CD| = |BC| \cdot |DE| \cdot |FA|,$$

čímž jsme dokázali první implikaci.

2. Předpokládejme, že pro libovolnou šestici navzájem různých bodů A, B, C, D, E, F ležících v uvedeném pořadí na kružnici platí rovnost

$$|AB| \cdot |CD| \cdot |EF| = |BC| \cdot |DE| \cdot |FA|. \quad (2.9)$$

Obrázek 2.6: Ilustrace důkazu Cèvovy věty o kružnici

Uvažujme kruhové oblouky AC , CE , EA obsahující po řadě body B , D , F (viz obrázek 2.6). Alespoň jeden z oblouků musí být kratší než půlkružnice. Bez újmy na obecnosti předpokládejme, že takovým obloukem je oblouk CE . Nechť P je průsečík tětiv BE , CF a necht' přímka AP protíná kružnici v bodě X , který je vnitřním bodem oblouku CE a je různý od bodu D , tj. předpokládejme, že se úsečky AD , BE , CF neprotínají v jediném bodě. Z předpokladu získáváme

$$|AB| \cdot |CX| \cdot |EF| = |BC| \cdot |XE| \cdot |FA|. \quad (2.10)$$

Následným vydělením levých a pravých stran vztahů (2.9), (2.10) získáváme

$$\begin{aligned} \frac{|AB|}{|AB|} \cdot \frac{|CD|}{|CX|} \cdot \frac{|EF|}{|EF|} &= \frac{|BC|}{|BC|} \cdot \frac{|DE|}{|XE|} \cdot \frac{|FA|}{|FA|}, \\ \frac{|CD|}{|CX|} &= \frac{|DE|}{|XE|}, \\ \frac{|CD|}{|DE|} &= \frac{|CX|}{|XE|}. \end{aligned} \quad (2.11)$$

Předpokládáme-li, že jsou body X a D různé a že bod X náleží kruhovému oblouku DE (viz obrázek 2.6), pak platí $|CD| < |CX|$ a zároveň $|DE| > |XE|$. Tedy

$$\frac{|CD|}{|DE|} < \frac{|CX|}{|XE|}. \quad (2.12)$$

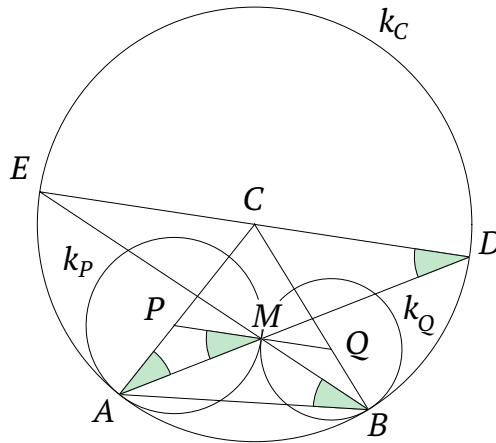
Pokud by bod X náležel kruhovému oblouku CD , dostali bychom obdobně nerovnost

$$\frac{|CD|}{|DE|} > \frac{|CX|}{|XE|}. \quad (2.13)$$

Vztahy (2.11), (2.12), resp. (2.11), (2.13) jsou nyní ve sporu, a proto bod X musí být totožný s bodem D . Tím je dokázána i druhá implikace, a tedy také věta ve formě ekvivalence. □

Lemma 6. *Mějme danou kružnici k_C se středem C a dvě kružnice k_P, k_Q po řadě se středy P, Q , které se vzájemně dotýkají vně a současně mají vnitřní dotyk s danou kružnicí k_C (viz obrázek 2.7). Nechť A , resp. B je bod dotyku kružnice k_C a kružnice k_P , resp. k_Q . Označíme-li c, p, q po řadě poloměry kružnic k_C, k_P, k_Q , pak platí*

$$\frac{|AB|^2}{4c^2} = \frac{p}{c-p} \cdot \frac{q}{c-q}.$$

Obrázek 2.7: Ilustrace Lemmatu 6

Důkaz. Nechť se kružnice k_P, k_Q dotýkají v bodě M . Sestrojíme průsečíky D, E kružnice k_C a po řadě přímk AM, BM . Dále sestrojíme úsečky CD, CE a PQ (úsečka PQ musí procházet bodem M).

Úsečky CA, CD jsou shodné, a tedy $|\sphericalangle CAD| = |\sphericalangle CDA|$. Totéž platí pro úsečky PA, PM , a proto $|\sphericalangle PAM| = |\sphericalangle CAD| = |\sphericalangle PMA|$. Ze zmíněných rovností vyplývá $|\sphericalangle PMA| = |\sphericalangle CDA|$, a tedy úsečka CD je rovnoběžná s úsečkou PM . Analogicky lze ukázat, že úsečka CE je rovnoběžná

s úsečkou QM . Protože jsou body P, M, Q kolineární, jsou kolineární i body D, C, E . Obvodové úhly EBA, EDA příslušné oblouku AE jsou shodné. Získáváme tedy tři páry podobných trojúhelníků: MDE a MBA, BMQ a BEC, AMP a ADC .

Z podobnosti trojúhelníků vyplývají rovnosti

$$\frac{|AB|}{|ED|} = \frac{|MA|}{|ME|} = \frac{|MB|}{|MD|}, \quad (2.14)$$

$$\frac{|MA|}{|MD|} = \frac{|PA|}{|PC|}, \quad (2.15)$$

$$\frac{|MB|}{|ME|} = \frac{|QB|}{|QC|}. \quad (2.16)$$

Úsečka DE je průměrem kružnice k_C o velikosti $2c$, a tedy s využitím rovnosti (2.14) získáváme

$$\frac{|AB|^2}{4c^2} = \frac{|AB|}{2c} \cdot \frac{|AB|}{2c} = \frac{|AB|}{|DE|} \cdot \frac{|AB|}{|DE|} = \frac{|MA|}{|ME|} \cdot \frac{|MB|}{|MD|}.$$

Dosazením rovností (2.15), (2.16) dostáváme požadovaný vztah

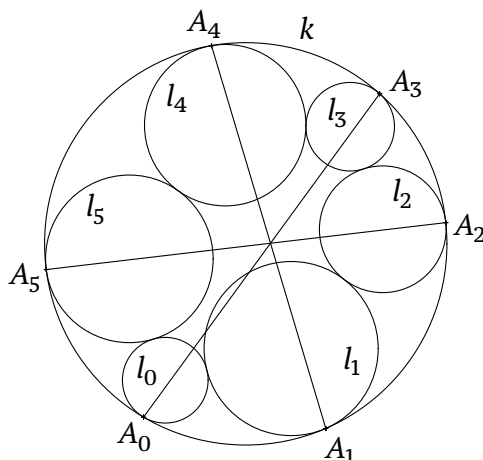
$$\frac{|AB|^2}{4c^2} = \frac{|MA|}{|MD|} \cdot \frac{|MB|}{|ME|} = \frac{|PA|}{|PC|} \cdot \frac{|QB|}{|QC|} = \frac{p}{c-p} \cdot \frac{q}{c-q}.$$

□

2.2 Formulace věty a jejího důkazu

Nyní se věnujme stěžejní větě této kapitoly a jejímu důkazu. V textu budeme znakem $\mathbb{Z}_n$ značit množinu $\{0, 1, \dots, n-1\}$.

Věta 7 (Věta o sedmi kružnicích). *Nechť je dána kružnice k a jejích šest navzájem různých bodů $A_0, A_1, A_2, A_3, A_4, A_5$ (viz obrázek 2.8). Existuje-li šest kružnic $l_i, i \in \mathbb{Z}_6$, které mají s kružnicí k vnitřní dotyk v bodech $A_i, i \in \mathbb{Z}_6$, kde každá z kružnic $l_i, i = 1, 2, 3, 4$, se dotýká vně kružnic l_{i-1}, l_{i+1} a kružnice l_0 se vně dotýká kružnic l_1 a l_5 , pak jsou přímky A_0A_3, A_1A_4, A_2A_5 konkurentní.*

Obrázek 2.8: Ilustrace Věty 7

Důkaz. Zavedme (kvůli snazšímu vyjadřování) označení $A_6 = A_0$, $r_6 = r_0$. Označme R poloměr kružnice k a r_i poloměr kružnice l_i , kde $i \in \mathbb{Z}_6$. Vyjádříme-li $|A_i A_{i+1}|$ pomocí poloměrů r_i , r_{i+1} , s využitím Lemmatu 6 získáváme

$$\frac{|A_i A_{i+1}|^2}{4R^2} = \frac{r_i}{R - r_i} \cdot \frac{r_{i+1}}{R - r_{i+1}},$$

tj.

$$|A_i A_{i+1}| = 2R f(r_i) f(r_{i+1}),$$

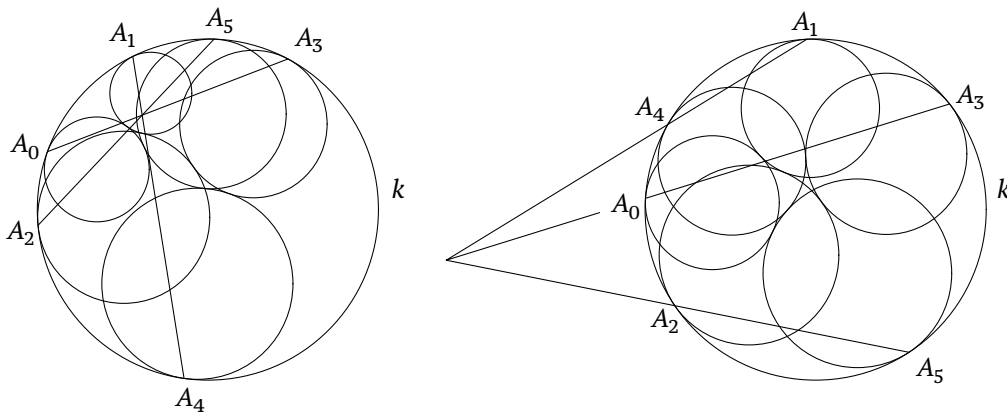
kde $f(r_i) = \sqrt{\frac{r_i}{R - r_i}}$. Odtud vyplývá

$$\begin{aligned} |A_0 A_1| \cdot |A_2 A_3| \cdot |A_4 A_5| &= 8R^3 f(r_0) f(r_1) f(r_2) f(r_3) f(r_4) f(r_5) = \\ &= 2R f(r_1) f(r_2) \cdot 2R f(r_3) f(r_4) \cdot 2R f(r_5) f(r_0) = \\ &= |A_1 A_2| \cdot |A_3 A_4| \cdot |A_5 A_0|. \end{aligned}$$

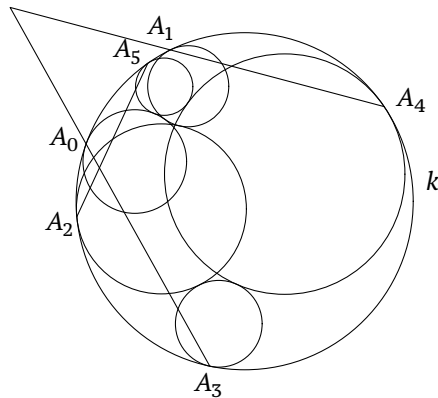
Dle Cèvovy věty o kružnici (Věta 5) se úsečky $A_0 A_3$, $A_1 A_4$, $A_2 A_5$ protínají v jednom bodě, tj. jsou konkurentní. $\square$

Poznámka. Věta o sedmi kružnicích je ilustrována na obrázku 2.8, kde jsou body $A_0, A_1, A_2, A_3, A_4, A_5$ uspořádány tak, že body A_i , $i = 1, 2, 3, 4, 5$, leží mezi body A_{i-1} , A_{i+1} a zároveň bod $A_0 = A_6$ leží mezi body A_5, A_1 . Uspořádání bodů A_i , $i \in \mathbb{Z}_6$, může být i jiné a platnost věty zůstane zachována, jak znázorňuje obrázek 2.9. V pravé části obrázku vidíme, že průsečík přímků $A_0 A_3$, $A_1 A_4$, $A_2 A_5$ může ležet ve vnější oblasti kružnice k .

Z obrázku 2.10 je však naopak zřejmé, že pořadí bodů není zcela libovolné.

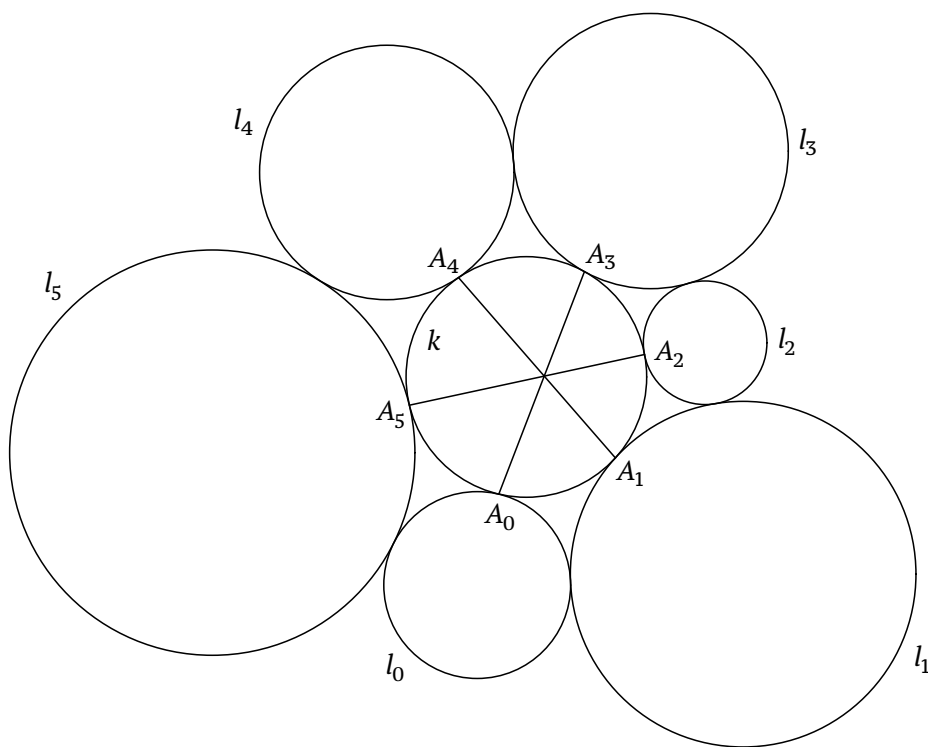
Obrázek 2.9: Jiné umístění bodů - 1. způsob

Obrázek 2.10: Jiné umístění bodů - 2. způsob

Obdoba *Věty o sedmi kružnicích* platí i pro analogické pozice kružnic. Nyní se podíváme na jednu z nich. Následující větu uvedeme bez důkazu, neboť je obdobný důkazu *Věty 7*.

Věta 8. *Nechť je dána kružnice k a jejích šest různých bodů A_i , $i \in \mathbb{Z}_6$ (viz obrázek [2.11](#)). Předpokládejme, že lze sestavit šest kružnic l_i , $i \in \mathbb{Z}_6$, které se kružnice k dotýkají vně v bodech A_i a zároveň se každá z kružnic l_i , $i = 1, 2, 3, 4$, dotýká vně kružnic l_{i-1} , l_{i+1} , přičemž kružnice l_0 se vně dotýká kružnic l_1 a l_5 . Pak jsou úsečky A_0A_3 , A_1A_4 , A_2A_5 konkurentní.*

Obrázek 2.11: Obdoba Věty o sedmi kružnicích

3. Fordovy kružnice

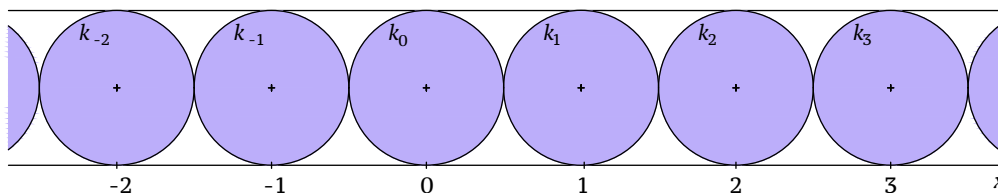
Třetí kapitola je věnována tzv. *Fordovým kružnicím*, které díky svým zajímavým vlastnostem slouží k zavedení racionálních čísel. Nejprve se však podíváme na sestrojení struktury čísel celých, následně celou situaci zobecníme a sestrojíme strukturu čísel racionálních. Existuje mnoho způsobů, jak taková čísla zavést, avšak jak již název kapitoly napovídá, základním stavebním prvkem našeho přístupu budou právě kružnice.

V celé kapitole budeme uvažovat souřadnicový systém v rovině, jehož osy jsou na sebe kolmé a na obou osách jsou jednotky stejně velké.

Tato kapitola je zpracována na základě textů [8], [20].

3.1 Zavedení celých čísel

Mějme vodorovnou přímku, kterou budeme považovat za osu x souřadnicového systému, a na ní bod 0 (viz obrázek 3.1). Dále uvažujme pouze jednu z polorovin s hraniční přímkou x , a to například tu nad přímkou x . U dotyku dvou kružnic budeme uvažovat pouze dotyk vnější.

Obrázek 3.1: Zavedení celých čísel

Sestrojme kružnici k_0 o průměru 1, která se dané osy x dotýká právě v bodě 0. Dále sestrojme dvě kružnice k_1, k_{-1} s průměrem 1, které se dotýkají již sestrojené kružnice k_0 a osy x . V následujícím kroku sestrojme kružnici k_2 , resp. k_{-2} , s průměrem 1, která se dotýká osy x a kružnice k_1 , resp. k_{-1} . Takto postupujeme dále, sestrojujeme kružnice k_3 a k_{-3} , k_4 a k_{-4} atd. Získáváme jakýsi nekonečný „pás“ kružnic, jejichž body dotyku s danou přímkou x mají vzdálenost 1. Dotykové body označme čísly, jejichž absolutní hodnoty se rovnají vzdálenostem jednotlivých bodů dotyku od bodu 0. Vpravo od bodu 0

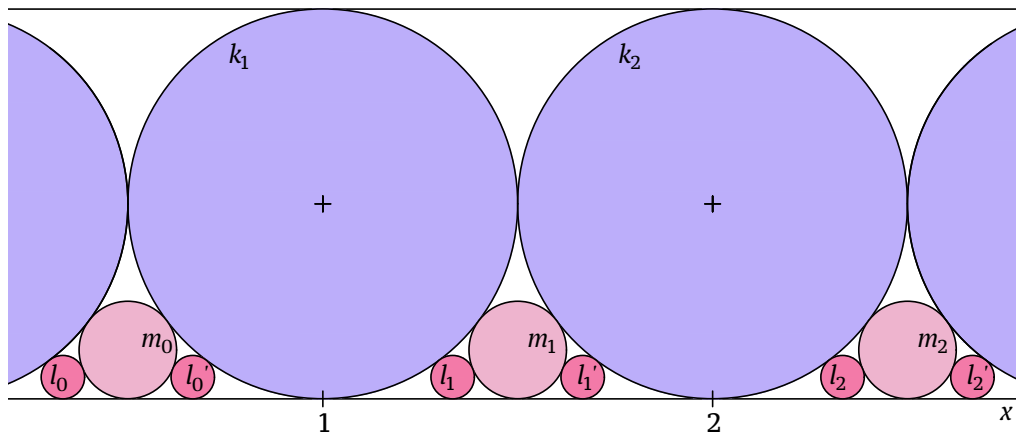
ponecháme kladné hodnoty, avšak vlevo od 0 jim přidáme znaménko mínus, čímž dostaneme záporné hodnoty. Veškerá takto vytvořená čísla nazýváme čísla celá a značíme je $\mathbb{Z}$.

Kružnice jsou tedy pojmenovány k_z , $z \in \mathbb{Z}$, kde z je označení bodu dotyku kružnice k_z s osou x .

3.2 Zavedení racionálních čísel

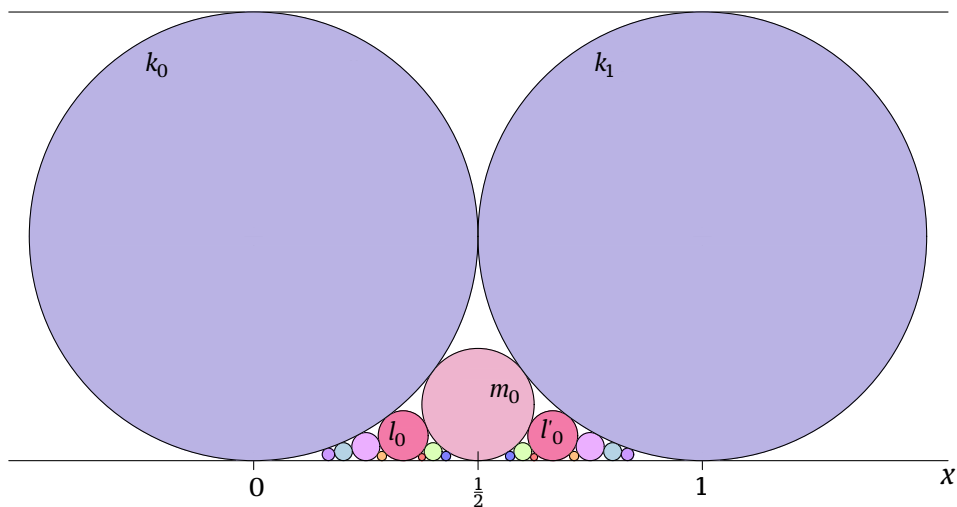
Nyní se zamysleme, jak obdobným způsobem získat alespoň některá z čísel, která nejsou čísla celými. Hledejme taková čísla u , pro která platí $z < u < z + 1$, $z \in \mathbb{Z}$, a lze je opět reprezentovat body dotyku nějakých kružnic s přímkou x , přičemž konstrukce kružnic je pevně daná. Začneme vepisovat kružnice m_z tak, aby se každá nově sestavená kružnice dotýkala přímky x a kružnic k_z a k_{z+1} (viz obrázek 3.2). Takovým postupem získáme další systém kružnic o stejném poloměru. Analogicky postupujeme dále a sestavujeme kružnice l_z a l'_z dotýkající se přímky x , přičemž kružnice l_z se navíc dotýká kružnic k_z , m_z a kružnice l'_z se dotýká kružnic k_{z+1} , m_z .

Tento postup lze opakovat „donekonečna“ a lze si jej lépe představit pomocí grafického znázornění na obrázku 3.2. Takto zkonstruované kružnice se nazývají *Fordovy*.

Obrázek 3.2: Zavedení racionálních čísel

Zavedení množiny čísel vysvětlíme pouze pro čísla na intervalu $(0, 1)$, neboť na intervalech $(z, z + 1)$, kde $z \in \mathbb{Z} \setminus \{0\}$, je zavedení analogické (viz obrázek 3.3). Kružnice k_0 a k_1 se přímkou x , jak jsme již uvedli, dotýkají v bodech 0 a 1. Nyní musíme určit, v jakých bodech se přímkou x dotýkají

Obrázek 3.3: Zavedení racionálních čísel na intervalu $(0, 1)$

kružnice, které jsou podle výše uvedeného postupu vepsané mezi tyto dvě kružnice. Je zřejmé, že mezi čísly 0 a 1 neexistuje žádné další celé číslo z . Musíme proto zavést jinou strukturu čísel, tzv. racionální čísla, mezi něž budou patřit čísla r , pro která platí $0 < r < 1$.

Podívejme se na kružnici m_0 . Bod dotyku kružnice m_0 a přímky x je zřejmě stejně vzdálený od bodů 0 a 1. Vzdálenost čísel 0 a 1 je rovna jedné, a tedy získáváme první racionální číslo $\frac{1}{2}$.

Pro další kružnice je výpočet složitější, ale přesto lze odvodit. Nyní se tedy zaměříme na to, jakým způsobem lze vypočítat vzdálenost bodu dotyku jakékoliv ze sestavených kružnic od 0, tedy jak získat další racionální čísla.

3.2.1 Odvození vzorce pro výpočet bodů dotyku

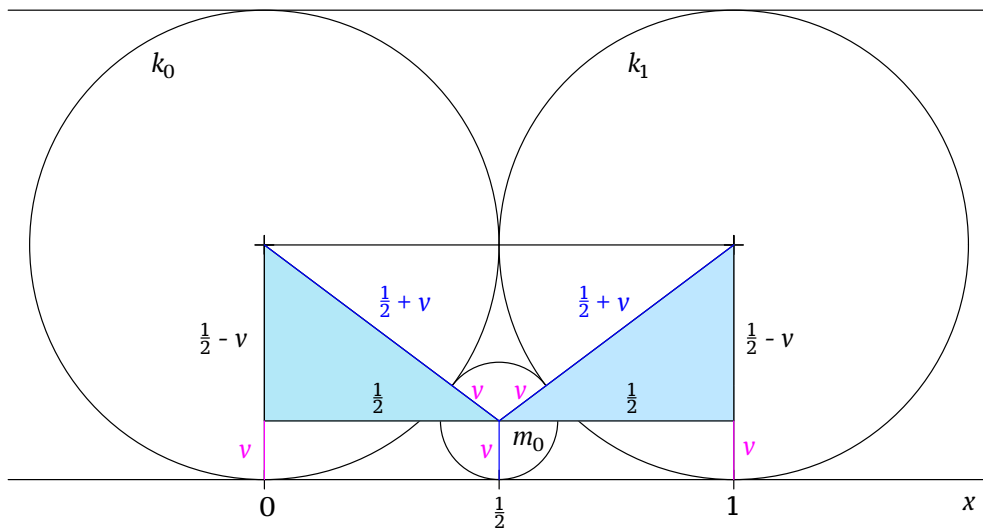
Zavedeme-li souřadnicový systém tak, že vodorovná přímka x je osou souřadnicového systému a osa y prochází číslem 0 a je kolmá na osu x , pak x -ové souřadnice všech středů Fordových kružnic jsou rovny x -ovým souřadnicím bodů dotyku těchto kružnic s osou x . Pro zavedení racionálních čísel je proto dostačující počítat souřadnice středů Fordových kružnic.

První, tj. x -ová souřadnice středu je libovolné číslo zapsané jako podíl dvou celých čísel a a b , $b \neq 0$. Pro kružnice s dotykovými body 0, 1 je zřejmé, že druhá, y -ová souřadnice jejich středů musí být $\frac{1}{2}$. Souřadnice středů kruž-

nic k_0, k_1 lze tedy obecně označit $\left[\frac{a}{b}, \frac{1}{2b^2}\right]$. Pro střed $\left[0, \frac{1}{2}\right]$ kružnice k_0 je $a = 0, b = 1$ a pro střed $\left[1, \frac{1}{2}\right]$ kružnice k_1 je $a = b = 1$.

Je přirozené se ptát, zda je toto označení správné i pro středy zbývajících kružnic. Druhá souřadnice středu odpovídá poloměru dané kružnice, neboť se jedná o vzdálenost středu od osy x , která se kružnice dotýká. Středy kružnic k_0, k_1 mají y -ové souřadnice rovné číslu $\frac{1}{2}$. Pro každou další kružnici musí platit, že její poloměr je ostře menší než číslo $\frac{1}{2}$. Lze tedy tvrdit, že y -ové souřadnice středů Fordových kružnic s body dotyku v intervalu $(0, 1)$ jsou rovné $\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{g}, g \geq 1$.

Obrázek 3.4: Výpočet souřadnic středu kružnice m_0

Podívejme se nyní na výpočet souřadnic středu kružnice m_0 (viz obrázek [3.4](#)). Pro výpočet využijeme jeden ze světle modrých pravoúhlých trojúhelníků.

Poloměr kružnice m_0 označme v . Pak délka přepony uvažovaného trojúhelníku je rovna $\frac{1}{2} + v$ a odvěsny mají délky $\frac{1}{2} - v, \frac{1}{2}$. Pro takto sestrojený trojúhelník platí podle Pýthagorovy věty rovnost

$$\left(\frac{1}{2} + v\right)^2 = \left(\frac{1}{2} - v\right)^2 + \left(\frac{1}{2}\right)^2,$$

a tedy

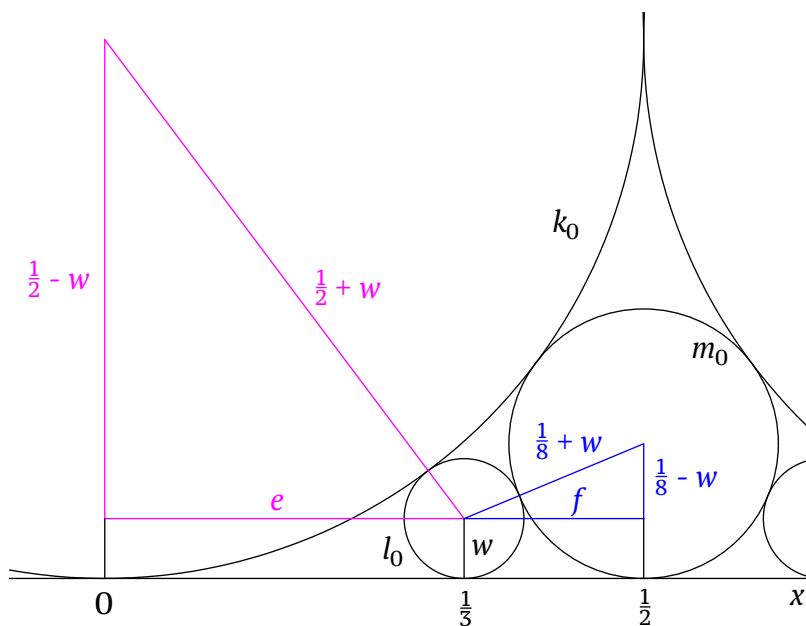
$$\frac{1}{4} + v + v^2 = \frac{1}{4} - v + v^2 + \frac{1}{4},$$

$$2v = \frac{1}{4},$$

$$v = \frac{1}{8}.$$

Souřadnice středu kružnice m_0 jsou tedy $[\frac{1}{2}; \frac{1}{8}]$, což podporuje hypotézu, že souřadnice středů Fordových kružnic lze napsat ve tvaru $[\frac{a}{b}, \frac{1}{2b^2}]$. Pro kružnici m_0 je $a = 1$, $b = 2$ (a $g = 4$). Výpočty byly ovšem triviální, neboť kružnice k_0 , k_1 jsou shodné.

Dále vypočítejme souřadnice středu kružnice l_0 (viz obrázek 3.5). Výpočet je obdobný předchozímu s tím rozdílem, že využijeme dva odlišné pravoúhlé trojúhelníky. Poloměr kružnice l_0 označme w . Délka přepony prvního trojúhelníku je rovna $\frac{1}{2} + w$ a délka jedné jeho odvěsny je $\frac{1}{2} - w$. Délku druhé odvěsny označme e . Délka přepony druhého uvažovaného trojúhelníku je rovna $\frac{1}{8} + w$ a délka jedné jeho odvěsny $\frac{1}{8} - w$. Délku druhé odvěsny označme f . Dále platí, že součet délek e , f je roven $\frac{1}{2}$, a proto platí $e = \frac{1}{2} - f$. Získáváme tedy následující soustavu dvou rovnic:

Obrázek 3.5: Výpočet souřadnic středu kružnice l_0

$$\begin{aligned}\left(\frac{1}{2} + w\right)^2 &= \left(\frac{1}{2} - w\right)^2 + \left(\frac{1}{2} - f\right)^2, \\ \left(\frac{1}{8} + w\right)^2 &= \left(\frac{1}{8} - w\right)^2 + f^2.\end{aligned}$$

Postupnými úpravami dostáváme

$$\begin{aligned}\frac{1}{4} + w + w^2 &= \frac{1}{4} - w + w^2 + \frac{1}{4} - f + f^2, \\ \frac{1}{64} + \frac{1}{4}w + w^2 &= \frac{1}{64} - \frac{1}{4}w + w^2 + f^2,\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}2w &= \frac{1}{4} - f + f^2, \\ \frac{1}{2}w &= f^2,\end{aligned}$$

$$2w = \frac{1}{4} - f + f^2, \tag{3.1}$$

$$2w = 4f^2. \tag{3.2}$$

Dosazením vztahu (3.2) do rovnice (3.1) získáváme kvadratickou rovnici

$$4f^2 = \frac{1}{4} - f + f^2$$

neboli

$$3f^2 + f - \frac{1}{4} = 0,$$

jejímiž kořeny jsou čísla

$$f_{1,2} = \frac{-1 \pm \sqrt{1 + 4 \cdot 3 \cdot \frac{1}{4}}}{6},$$

$$f_{1,2} = \begin{cases} -\frac{1}{2}, \\ \frac{1}{6}. \end{cases}$$

Získáváme sice dvě možná řešení kvadratické rovnice, avšak hodnotu $-\frac{1}{2}$ nepřipouštíme, neboť délka úsečky nemůže být záporné číslo. Tudíž

$$f = \frac{1}{6}. \quad (3.3)$$

Tudíž se x -ové souřadnice středů kružnic l_0 a m_0 liší o hodnotu $\frac{1}{6}$ a x -ová souřadnice kružnice l_0 je $\frac{1}{2} - \frac{1}{6} = \frac{1}{3}$.

Dosazením hodnoty (3.3) do rovnice (3.2) získáváme

$$2w = 4\left(\frac{1}{6}\right)^2,$$

a proto poloměr (a také y -ová souřadnice středu) kružnice l_0 je

$$w = \frac{1}{18}.$$

Souřadnice středu kružnice l_0 jsou tedy $\left[\frac{1}{3}; \frac{1}{18}\right]$. Rovněž pro kružnici l_0 tudíž platí hypotéza, že její střed má souřadnice ve tvaru $\left[\frac{a}{b}, \frac{1}{2b^2}\right]$. Pro tuto kružnici l_0 je $a = 1$, $b = 3$ (a $g = 9$).

Prozradme, že uvedená hypotéza je skutečně správná pro jakýkoliv střed Fordovy kružnice. To nám umožňuje studovat bod dotyku osy x a obecné Fordovy kružnice.

Pro středy F_1 a F_2 dvou libovolných dotýkajících se Fordových kružnic f_1 a f_2 označme

$$F_1 = \left[\frac{a}{b}, \frac{1}{2b^2} \right], \quad (3.4)$$

$$F_2 = \left[\frac{c}{d}, \frac{1}{2d^2} \right]. \quad (3.5)$$

Protože se kružnice f_1 , f_2 dotýkají, je vzdálenost jejich středů rovna součtu velikostí jejich poloměrů (viz obrázek 3.6), a tedy platí:

$$\sqrt{\left(\frac{c}{d} - \frac{a}{b}\right)^2 + \left(\frac{1}{2d^2} - \frac{1}{2b^2}\right)^2} = \frac{1}{2b^2} + \frac{1}{2d^2},$$

$$\left(\frac{c}{d} - \frac{a}{b}\right)^2 + \left(\frac{1}{2d^2} - \frac{1}{2b^2}\right)^2 = \left(\frac{1}{2b^2} + \frac{1}{2d^2}\right)^2,$$

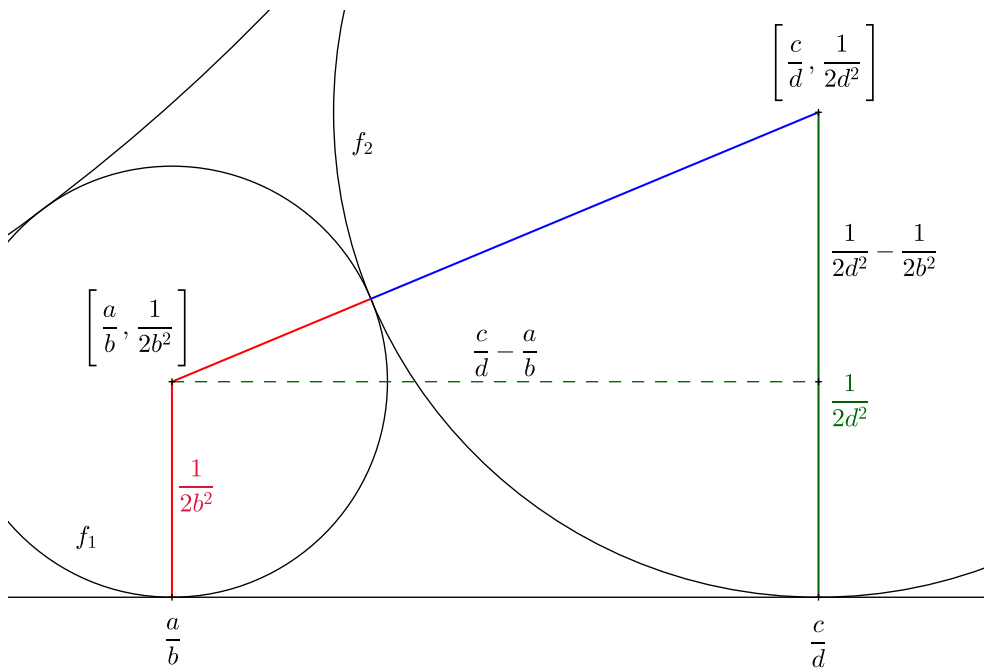
$$\left(\frac{c}{d} - \frac{a}{b}\right)^2 + \frac{1}{4d^4} - \frac{2}{4b^2d^2} + \frac{1}{4b^4} = \frac{1}{4b^4} + \frac{2}{4b^2d^2} + \frac{1}{4d^4},$$

$$\left(\frac{c}{d} - \frac{a}{b}\right)^2 = \frac{4}{4b^2d^2},$$

$$\frac{(bc - ad)^2}{d^2b^2} = \frac{1}{b^2d^2}.$$

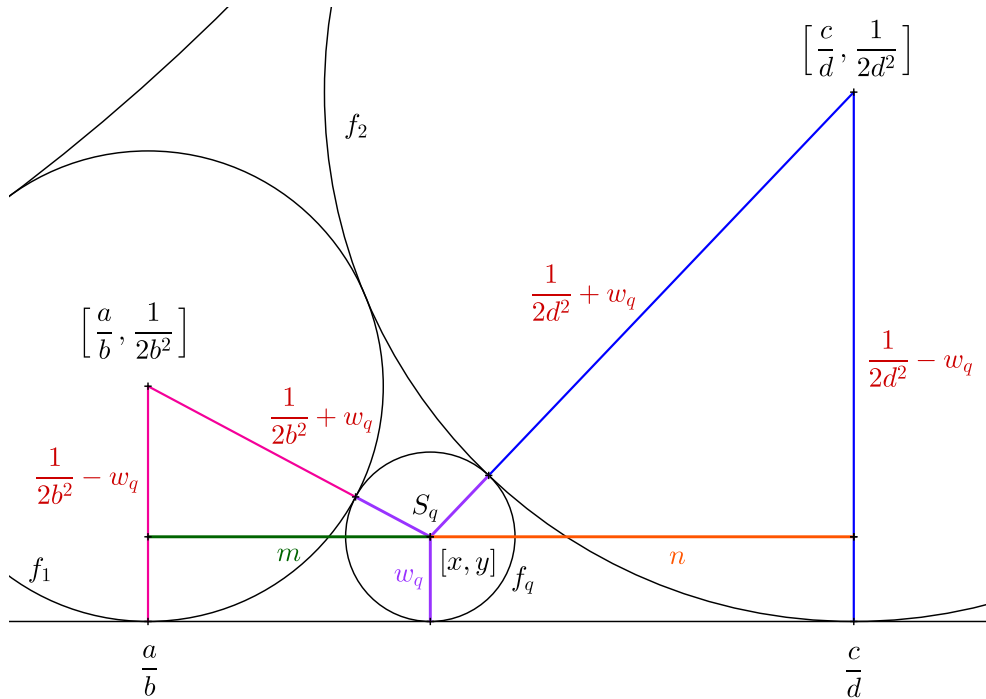
Pro x -ové souřadnice $\frac{a}{b}$, $\frac{c}{d}$ středů dvou dotýkajících se Fordových kružnic proto platí vztah

$$(bc - ad)^2 = 1. \quad (3.6)$$

Obrázek 3.6: Dotýkající se Fordovy kružnice

Označme $[x, y]$ souřadnice středu S_q Fordovy kružnice f_q (viz obrázek [3.7](#)), která se dotýká dvou Fordových kružnic f_1, f_2 .

Obrázek 3.7: Výpočet středu dotýkající se kružnice

Dále využijeme dvou pravoúhlých trojúhelníků (viz obrázek [3.7](#)), jejichž přepony jsou spojnice středů kružnic f_1 a f_q , resp. f_2 a f_q a jejichž odvěsny jsou buď rovnoběžné s osou x , nebo kolmé na osu x . Označme w_q poloměr kružnice f_q . Potom jsou délky přepon trojúhelníků rovny $\frac{1}{2b^2} + w_q$ a $\frac{1}{2d^2} + w_q$, délka jedné odvěsny prvního z trojúhelníků je $\frac{1}{2b^2} - w_q$ a délka jedné odvěsny druhého z trojúhelníků je $\frac{1}{2d^2} - w_q$. Délky zbývajících odvěsen označme m a n .

Podle Pýthagorovy věty platí vztahy

$$\left(\frac{1}{2b^2} + w_q\right)^2 = \left(\frac{1}{2b^2} - w_q\right)^2 + m^2, \quad (3.7)$$

$$\left(\frac{1}{2d^2} + w_q\right)^2 = \left(\frac{1}{2d^2} - w_q\right)^2 + n^2, \quad (3.8)$$

přičemž pro souřadnice $[x, y]$ středu S_q platí

$$x = \frac{a}{b} + m, \quad (3.9)$$

$$y = w_q. \quad (3.10)$$

Dále platí

$$m + n = \frac{c}{d} - \frac{a}{b}. \quad (3.11)$$

Z rovnosti (3.9) vyjádříme délku m , kterou dosadíme do rovnosti (3.11), ze které vyjádříme délku n . Získáváme tedy vztahy

$$m = x - \frac{a}{b}, \quad (3.12)$$

$$n = \frac{c}{d} - \frac{a}{b} - m,$$

$$n = \frac{c}{d} - \frac{a}{b} - x + \frac{a}{b},$$

$$n = \frac{c}{d} - x. \quad (3.13)$$

Vztahy (3.12) a (3.13) následně, společně s rovností (3.10), dosadíme do vztahů (3.7), (3.8). Získáme soustavu dvou rovnic o dvou neznámých x , y a parametrech a , b , c , d :

$$\begin{aligned} \left(\frac{1}{2b^2} + y\right)^2 &= \left(\frac{1}{2b^2} - y\right)^2 + \left(x - \frac{a}{b}\right)^2, \\ \left(\frac{1}{2d^2} + y\right)^2 &= \left(\frac{1}{2d^2} - y\right)^2 + \left(\frac{c}{d} - x\right)^2. \end{aligned}$$

Rovnice dále upravíme:

$$\frac{1}{4b^4} + \frac{2y}{2b^2} + y^2 = \frac{1}{4b^4} - \frac{2y}{2b^2} + y^2 + x^2 - \frac{2ax}{b} + \frac{a^2}{b^2},$$

$$\frac{1}{4d^4} + \frac{2y}{2d^2} + y^2 = \frac{1}{4d^4} - \frac{2y}{2d^2} + y^2 + x^2 - \frac{2cx}{d} + \frac{c^2}{d^2},$$

$$\frac{2y}{b^2} = x^2 - \frac{2ax}{b} + \frac{a^2}{b^2},$$

$$\frac{2y}{d^2} = x^2 - \frac{2cx}{d} + \frac{c^2}{d^2},$$

$$2y = x^2b^2 - 2abx + a^2,$$

$$2y = x^2d^2 - 2cdx + c^2,$$

$$2y = (xb - a)^2, \quad (3.14)$$

$$2y = (xd - c)^2. \quad (3.15)$$

Odečtením druhé rovnice od první a následnými úpravami dostáváme rovnici

$$(xb - a)^2 - (xd - c)^2 = 0,$$

$$\left[(xb - a) - (xd - c) \right] \cdot \left[(xb - a) + (xd - c) \right] = 0,$$

$$(xb - a - xd + c) \cdot (xb - a + xd - c) = 0.$$

Levá strana rovnice je rovna 0, pokud

$$xb - a - xd + c = 0$$

nebo

$$xb - a + xd - c = 0.$$

Tedy pokud

$$x = \frac{a - c}{b - d}$$

nebo

$$x = \frac{a + c}{b + d}.$$

Pro x -ovou souřadnici středu kružnice f_q tudíž získáváme dvě možná řešení

$$x_1 = \frac{a - c}{b - d}, \quad x_2 = \frac{a + c}{b + d}.$$

Dosadíme x_1 do rovnice (3.14) (případně do rovnice (3.15)) a dostaneme

$$2y_1 = \left(\frac{a - c}{b - d} \cdot b - a \right)^2,$$

$$\begin{aligned}
2y_1 &= \left(\frac{ab - bc - a(b - d)}{b - d} \right)^2, \\
2y_1 &= \left(\frac{ad - bc}{b - d} \right)^2, \\
y_1 &= \frac{(ad - bc)^2}{2(b - d)^2}. \tag{3.16}
\end{aligned}$$

Dosazením x_2 do rovnice (3.14) (případně (3.15)) a analogickými úpravami máme

$$y_2 = \frac{(bc - ad)^2}{2(b + d)^2}. \tag{3.17}$$

Dosazením rovnosti (3.6) do vztahů (3.16), (3.17) získáváme

$$y_1 = \frac{1}{2(b - d)^2}, \quad y_2 = \frac{1}{2(b + d)^2}.$$

Pro souřadnice středu S_q kružnice f_q tedy máme dvě řešení

$$\begin{aligned}
S_{q1} &= \left[\frac{a - c}{b - d}, \frac{1}{2(b - d)^2} \right], \\
S_{q2} &= \left[\frac{a + c}{b + d}, \frac{1}{2(b + d)^2} \right],
\end{aligned}$$

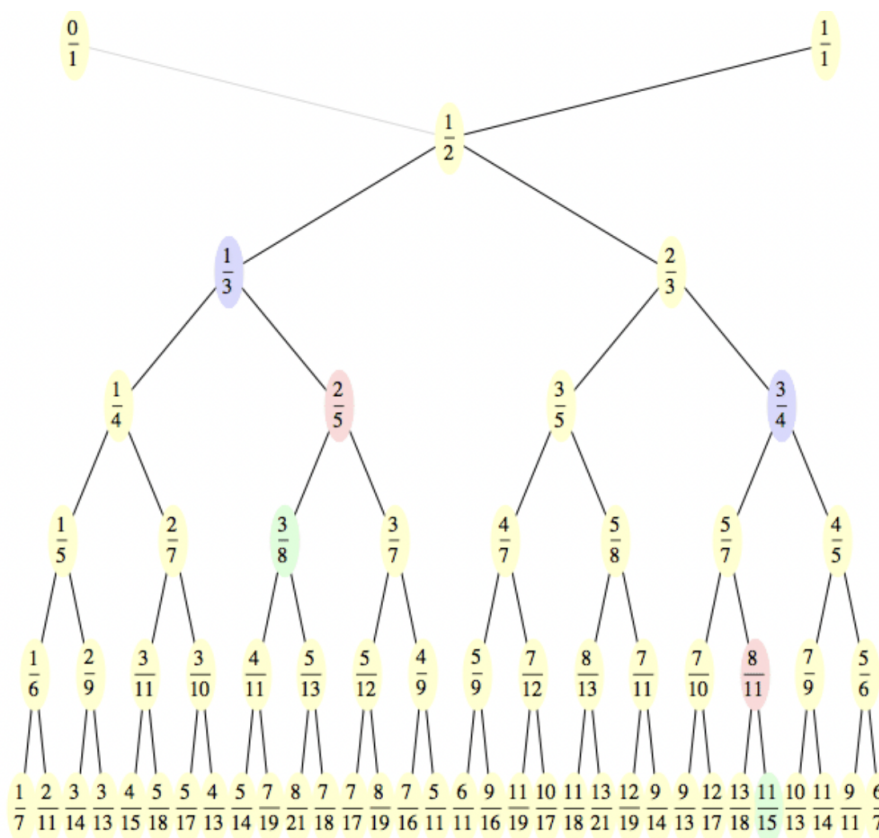
ale pouze souřadnice středu S_{q2} odpovídají kružnici, která má menší poloměr než každá z výchozích Fordových kružnic f_1, f_2 , tj. vznikla při postupném vepisování Fordových kružnic později než kružnice f_1, f_2 . (Bod S_{q1} je také středem Fordovy kružnice dotýkající se kružnic f_1, f_2 , avšak má větší poloměr než alespoň jedna z nich, tj. je při postupném vepisování Fordových kružnic jakýmsi předchůdcem jedné z nich.)

Dospěli jsme tedy k překvapivému a působivému poznatku. Jsou-li $\frac{a}{b}, \frac{c}{d}$ racionální čísla, která odpovídají bodům dotyku osy x a dvou navzájem se dotýkajících Fordových kružnic f_1, f_2 , je čísel, resp. jmenovatel nově zkonstruovaného racionálního čísla $\frac{a+c}{b+d}$, které odpovídá bodu dotyku osy x a Fordovy kružnice f_q dotýkající se kružnic f_1, f_2 , roven součtu čísel a, c , resp. součtu jmenovatelů b, d racionálních čísel $\frac{a}{b}, \frac{c}{d}$.

Sledujme toto pravidlo na obrázku 3.3. Například kružnice l_0 se dotýká kružnic k_0, m_0 s body dotyku $\frac{0}{1}, \frac{1}{2}$, proto se osy x dotýká v bodě $\frac{0+1}{1+2} = \frac{1}{3}$. Zelená kružnice, která se dotýká kružnic l_0, m_0 s odpovídajícími body dotyku $\frac{1}{3}, \frac{1}{2}$, se osy x dotýká v bodě $\frac{1+1}{3+2} = \frac{2}{5}$ atd.

3.2.2 Stern-Brocotův strom

Postupným vepisováním kružnic získáváme kružnice s čím dál menším poloměrem a obrázek zachycující kružnice s relativně malými poloměry spolu s jejich body dotyku s osou x je nenázorný.

Obrázek 3.8: Stern-Brocotův strom

Z tohoto důvodu se nyní podíváme na tzv. *Stern-Brocotův strom*, který je zobrazen na obrázku 3.8¹ a který je schematickým diagramem znázorňujícím

¹Obrázek je přejat z internetové stránky <https://www.matfyz.cz/clanky/matykani-ix-maji-zlomky-rodice>

postupně vznikající racionální čísla neboli x -ové souřadnice dotykových bodů Fordových kružnic a osy x na intervalu $\langle 0, 1 \rangle$.

V první horizontální linii Stern-Brocotova stromu jsou čísla $\frac{0}{1}, \frac{1}{1}$ odpovídající výchozím Fordovým kružnicím k_0, k_1 (viz obrázek [3.3](#)). Ve druhé linii je jediné racionální číslo $\frac{1}{2} = \frac{0+1}{1+1}$ příslušející jediné Fordově kružnici m_0 , která se dotýká kružnic k_0, k_1 . Po sestrojení kružnice m_0 vzniknou dvě oblasti, do nichž se vepíše další dvě Fordovy kružnice. Ve třetí linii jsou proto dvě racionální čísla $\frac{1}{3} = \frac{0+1}{1+2}$ a $\frac{2}{3} = \frac{1+1}{2+1}$ příslušející Fordovým kružnicím l_0, l'_0 , které se dotýkají dvou dvojic kružnic: k_0 a m_0 , m_0 a k_1 . Po vepsání kružnic l_0, l'_0 vzniknou čtyři oblasti a každé z nich se opět vepíše další kružnice. V další linii Stern-Brocotova stromu je tudíž čtveřice racionálních čísel $\frac{1}{4} = \frac{0+1}{1+3}$, $\frac{2}{5} = \frac{1+1}{3+2}$, $\frac{3}{5} = \frac{1+2}{2+3}$ a $\frac{3}{4} = \frac{2+1}{3+1}$, která odpovídá čtyřem Fordovým kružnicím, které se dotýkají čtyř dvojic Fordových kružnic: k_0 a l_0 , l_0 a m_0 , m_0 a l'_0 , l'_0 a k_1 .

Obecně je v n -té linii, $n \geq 2$, Stern-Brocotova stromu právě 2^{n-2} racionálních čísel. S výjimkou čísel v prvních dvou liniích stromu je každé racionální číslo r odpovídající Fordově kružnici f_r spojené úsečkou s jedním číslem z předchozí linie stromu. Jedná se o číslo odpovídající jedné z dvojice Fordových kružnic, která byla při postupné vepisování kružnic sestrojena v kroku předcházejícím konstrukci kružnice f_r .

4. Motýl vepsaný kružnici

Ve čtvrté kapitole se podíváme na další zajímavou vlastnost kružnice, která se týká jejích tětiv, a to – v českém překladu – na tzv. *Větu o motýlovi*. Název věty se zrodil na základě útvaru vzniklého ve vnitřní oblasti kružnice, jenž svým tvarem motýla připomíná.

Tato kapitola je zpracována na základě textů [2], [5], [13], [23], [25].

Existuje více syntetických důkazů *Věty o motýlovi*, my se nyní zaměříme pouze na některé z nich. Pro důkazy budeme potřebovat pojem *tětivový čtyřúhelník*^[1]. Připomeňme, že čtyřúhelník $ABCD$ je tětivový právě tehdy, když:

- Existuje kružnice tomuto čtyřúhelníku opsaná.
- Součet velikostí protějších vnitřních úhlů čtyřúhelníku $ABCD$ je roven 180° .
- Jedna ze stran čtyřúhelníku $ABCD$ je ze dvou jeho vrcholů, které nejsou krajními body uvažované strany, vidět pod stejným úhlem.

Dále využijeme i Cèvovu větu, který byla zformulována a dokázána ve druhé kapitole. Zopakujeme, že pro daný trojúhelník ABC a body D, E, F , které leží na stranách daného trojúhelníku tak, že D je vnitřním bodem strany BC , E je vnitřním bodem strany AC a F je vnitřním bodem strany AB , platí, že přímky AD, BE, CF se protínají v jediném bodě právě tehdy, když

$$|AF| \cdot |BD| \cdot |CE| = |FB| \cdot |DC| \cdot |EA|,$$

tj. když

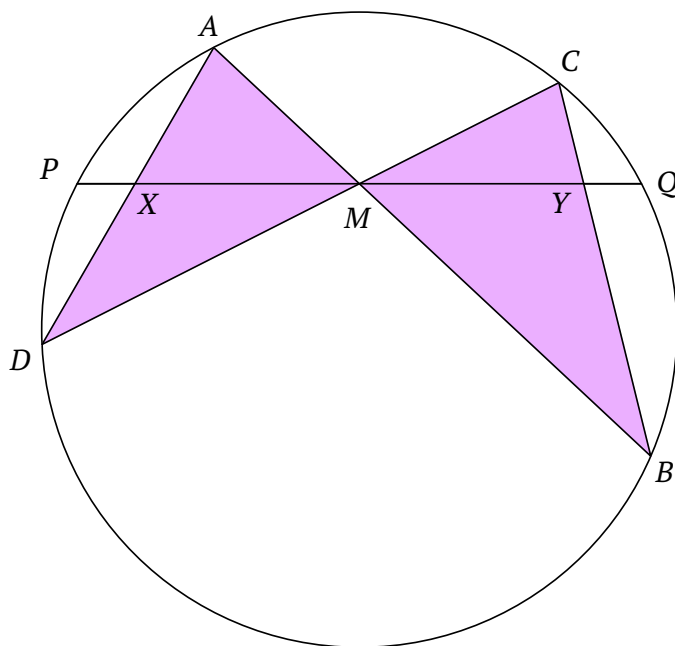
$$\frac{|AF|}{|FB|} \cdot \frac{|BD|}{|DC|} \cdot \frac{|CE|}{|EA|} = 1. \quad (4.1)$$

4.1 Formulace věty a příslušné značení

Věta 9 (Věta o motýlovi). *Mějme danou kružnici k a dva různé body P, Q , které na ní leží (viz obrázek 4.1). Sestrojme střed M úsečky PQ a dále dvě libovolné, navzájem různé sečny kružnice procházející bodem M tak, aby nebyly incidentní s přímkou PQ . Průsečíky jedné z těchto sečen s kružnicí k označme A, B , průsečíky druhé sečny s kružnicí k označme C, D . Body A, C přitom*

¹Více informací o tětivovém čtyřúhelníku viz např. [15].

leží ve stejné polorovině s hraniční přímkou PQ . Označíme-li X , resp. Y průsečík úsečky AD , resp. CB s úsečkou PQ , pak je bod M též středem úsečky XY , tj. $|XM| = |MY|$.

Obrázek 4.1: Ilustrace Věty 9

4.2 První důkaz Věty o motýlovi

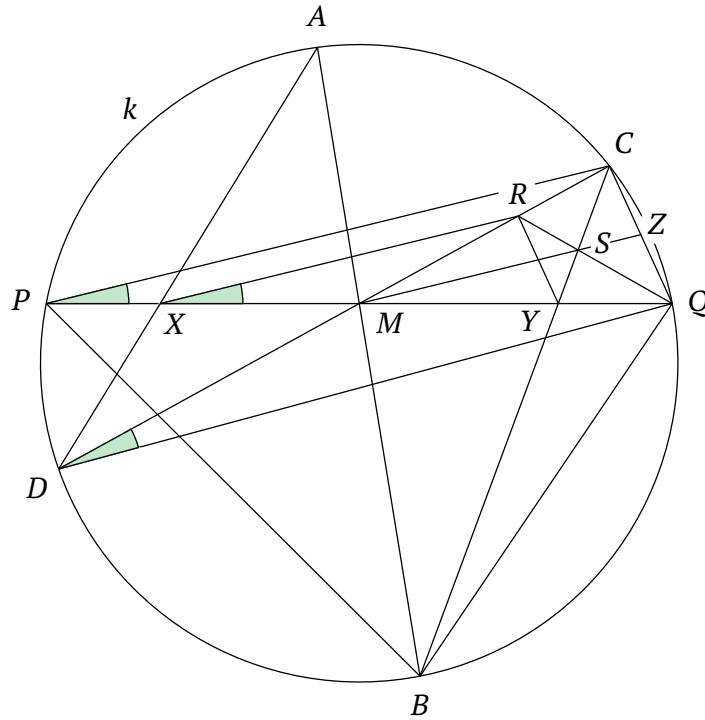
Důkaz. Bodem X vedeme rovnoběžku s úsečkou PC (viz obrázek 4.2). Průsečík této rovnoběžky s úsečkou CD označme R a dále průsečík úseček CB , RQ označme S . Následující rovnosti jsou zřejmé:

$$|\sphericalangle RXQ| = |\sphericalangle CPQ|, \quad (4.2)$$

$$|\sphericalangle CDQ| = |\sphericalangle RDQ|. \quad (4.3)$$

Úhly CPQ a CDQ jsou shodné, neboť jsou obvodovými úhly příslušnými témuž kružnicovému oblouku CQ , a tedy z rovností (4.2), (4.3) získáváme

$$|\sphericalangle RXQ| = |\sphericalangle RDQ|. \quad (4.4)$$

Obrázek 4.2: Ilustrace první části prvního důkazu Věty 9

Z rovnosti (4.4) vyplývá, že čtyřúhelník $DQRX$ je tětiový, a lze mu tedy opsat kružnici m (viz obrázek 4.3). Z vlastností obvodových úhlů a triviálních geometrických vlastností dále získáváme

$$|\sphericalangle SQM| = |\sphericalangle RQX| = |\sphericalangle RDX| = |\sphericalangle CDA| = |\sphericalangle CBA| = |\sphericalangle SBM|.$$

Čtyřúhelník $BQSM$ je proto též tětiový a lze mu opsat kružnici l . Tudíž

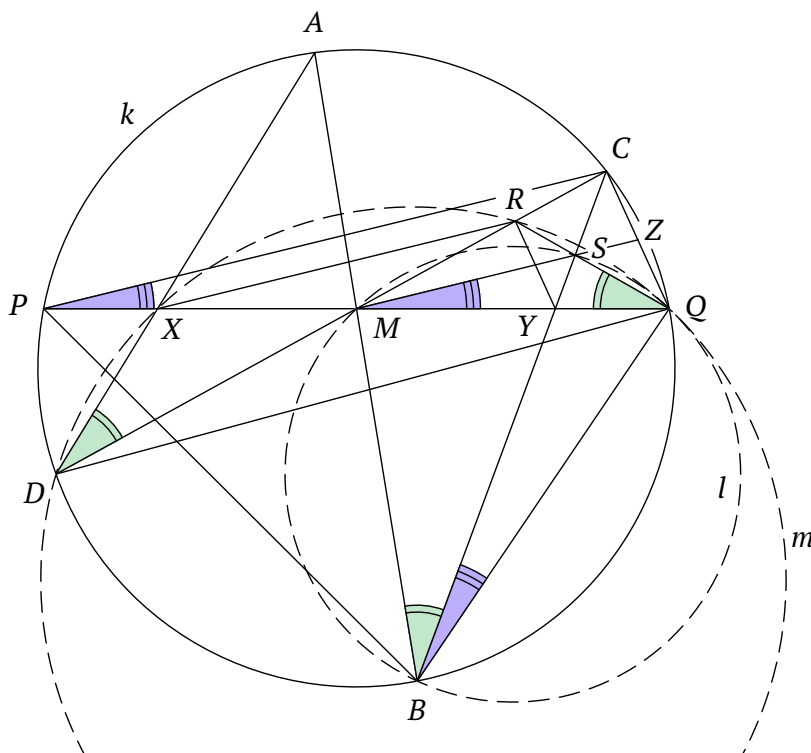
$$|\sphericalangle SMQ| = |\sphericalangle SBQ|.$$

Dále je zřejmé, že

$$|\sphericalangle SBQ| = |\sphericalangle CBQ| = |\sphericalangle CPQ|,$$

neboť CBQ a CPQ jsou obvodové úhly příslušné témuž kružnicovému oblouku CQ .

Platí tedy $|\sphericalangle SMQ| = |\sphericalangle CPQ|$, z čehož plyne, že úsečka PC je rovnoběžná s úsečkou MS . Úsečka MZ , kde Z je průsečík přímek MS a CQ , je proto střední příčkou trojúhelníku PQC .

Obrázek 4.3: Ilustrace druhé části prvního důkazu Věty 9

Bodem S procházejí úsečky QR , CY a MZ , proto lze pro trojúhelník MQC vyjádřit rovnosti analogické vztahům (4.1):

$$\frac{|MY|}{|YQ|} \cdot \frac{|QZ|}{|ZC|} \cdot \frac{|CR|}{|RM|} = 1. \quad (4.5)$$

Z vlastností středních příček dále plyne

$$\frac{|QZ|}{|ZC|} = 1. \quad (4.6)$$

Dosazením rovnosti (4.6) do rovnosti (4.5) získáváme

$$\frac{|MY|}{|YQ|} \cdot \frac{|CR|}{|RM|} = 1.$$

Tudíž

$$\frac{|MY|}{|MR|} = \frac{|YQ|}{|RC|}$$

a trojúhelníky MYR , MQC jsou podobné. Z toho plyne, že rovněž

$$\frac{|MQ|}{|MY|} = \frac{|MC|}{|MR|}. \quad (4.7)$$

Z podobnosti trojúhelníků PMC a XMR dostáváme

$$\frac{|MC|}{|MR|} = \frac{|MP|}{|MX|}. \quad (4.8)$$

Ze vztahů (4.7), (4.8) získáváme rovnost

$$\frac{|MQ|}{|MY|} = \frac{|MP|}{|MX|}.$$

Protože $|MP| = |MQ|$, platí $|MY| = |MX|$, tj. bod M je skutečně středem úsečky XY . $\square$

4.3 Druhý důkaz Věty o motýlovi

Důkaz. Bodem Y vedme rovnoběžku s přímkou AD a její průsečíky s přímkami MC a MB označme po řadě F a E (viz obrázek 4.4). Z rovnoběžnosti přímek AD , EF vyplývá shodnost úhlů CFE a CDA . Úhly CDA a CBA jsou též shodné, neboť jsou to obvodové úhly příslušné témuž kružnicovému oblouku AC . Tedy i úhly CFE a CBE jsou shodné, a proto body F , C , E , B leží na jedné kružnici, kterou budeme značit l . Protože jsou úhly EYB , CYF vrcholové, jsou shodné. Trojúhelníky EBY , CFY jsou tudíž podobné, a proto

$$\frac{|EY|}{|BY|} = \frac{|CY|}{|FY|}.$$

Odtud plyne

$$|EY| \cdot |FY| = |BY| \cdot |CY|. \quad (4.9)$$

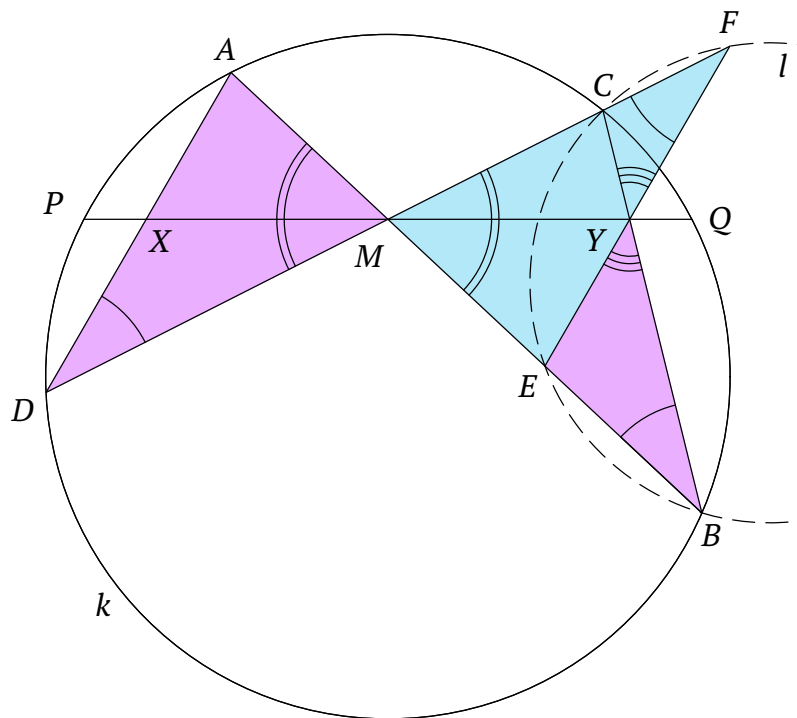
Vztah platí obecně pro libovolnou kružnici a její tětivy EF , BC protínající se v bodě Y . Tuto vlastnost tětiv použijeme v důkazu i dále. $\square$

Trojúhelníky MAD a MEF jsou podobné, neboť vrcholové úhly DMA a FME jsou shodné. Strany AD a EF uvedených trojúhelníků jsou body X

---

²Vztah zůstává v platnosti i v případě, že se sečny EF , BC protínají v bodě Y , který leží ve vnější oblasti kružnice. Konstantní součin $|EY| \cdot |FY| = |BY| \cdot |CY|$ úseků na tětivách (sečnách) je roven tzv. *mocnosti bodu Y ke kružnici*.

Obrázek 4.4: Ilustrace druhého důkazu Věty 9

a Y rozděleny ve stejném poměru. Proto jsou podobné i trojúhelníky MAX a MEY a také trojúhelníky MXD a MYF . Získáváme tedy vztahy

$$\frac{|XM|}{|AX|} = \frac{|YM|}{|EY|},$$

$$\frac{|XM|}{|DX|} = \frac{|YM|}{|FY|},$$

a tudíž

$$\frac{|XM|^2}{|AX| \cdot |DX|} = \frac{|YM|^2}{|EY| \cdot |FY|}. \quad (4.10)$$

Z vlastností dvojic tětiv BC , PQ , resp. AD , PQ kružnice k procházející týmž bodem Y , resp. X dále vyplývá, že

$$|BY| \cdot |CY| = |PY| \cdot |QY|, \quad (4.11)$$

$$|AX| \cdot |DX| = |PX| \cdot |QX|. \quad (4.12)$$

Z rovností (4.9) a (4.11) plyne

$$|EY| \cdot |YF| = |PY| \cdot |YQ|. \quad (4.13)$$

Dosazením vztahů (4.12), (4.13) do rovnosti (4.10) dostáváme rovnost

$$\frac{|XM|^2}{|PX| \cdot |QX|} = \frac{|YM|^2}{|PY| \cdot |YQ|},$$

kterou dále upravíme:

$$|XM|^2 \cdot |PY| \cdot |YQ| = |YM|^2 \cdot |PX| \cdot |QX|,$$

$$|XM|^2 \cdot |YM|^2 + |XM|^2 \cdot |PY| \cdot |YQ| = |XM|^2 \cdot |YM|^2 + |YM|^2 \cdot |PX| \cdot |QX|,$$

$$|XM|^2 \cdot (|YM|^2 + |PY| \cdot |YQ|) = |YM|^2 \cdot (|XM|^2 + |PX| \cdot |QX|),$$

$$\frac{|XM|^2}{|XM|^2 + |PX| \cdot |QX|} = \frac{|YM|^2}{|YM|^2 + |PY| \cdot |YQ|}. \quad (4.14)$$

Z obrázku 4.4 je zřejmá platnost vztahu

$$|PX| + |XM| = |PM|. \quad (4.15)$$

Protože $|PM| = |MQ|$, platí zároveň

$$|PX|^2 + |PX| \cdot |XM| = |PX| \cdot |MQ|.$$

Úpravami získáváme

$$|PX|^2 + 2|PX| \cdot |XM| = |PX| \cdot |MQ| + |PX| \cdot |XM|,$$

$$|PX|^2 + 2|PX| \cdot |XM| = |PX| \cdot (|MQ| + |XM|),$$

$$|PX|^2 + 2|PX| \cdot |XM| = |PX| \cdot |QX|. \quad (4.16)$$

Dále umocněním obou stran rovnosti (4.15) dostáváme

$$|PM|^2 = (|PX| + |XM|)^2,$$

$$|PM|^2 = |PX|^2 + 2|PX| \cdot |XM| + |XM|^2,$$

$$|PX|^2 + 2|PX| \cdot |XM| = |PM|^2 - |XM|^2. \quad (4.17)$$

Ze vztahů (4.16) a (4.17) vyplývá rovnost

$$|PM|^2 - |XM|^2 = |PX| \cdot |QX|$$

a následně

$$|PM|^2 = |XM|^2 + |PX| \cdot |QX|. \quad (4.18)$$

Analogickým způsobem lze získat vztah

$$|QM|^2 = |YM|^2 + |PY| \cdot |YQ|. \quad (4.19)$$

Dosazením vztahů (4.18), (4.19) do rovnosti (4.14) dostáváme

$$\frac{|XM|^2}{|PM|^2} = \frac{|YM|^2}{|QM|^2}.$$

Délky úseček jsou pouze nezáporná čísla, rovnost proto můžeme přepsat bez druhých mocnin:

$$\frac{|XM|}{|PM|} = \frac{|YM|}{|QM|}.$$

Je tedy zřejmé, že úsečka PM je bodem X rozdělena ve stejném poměru jako úsečka QM bodem Y , a tedy také platí

$$\frac{|XM|}{|YM|} = \frac{|PM|}{|QM|}.$$

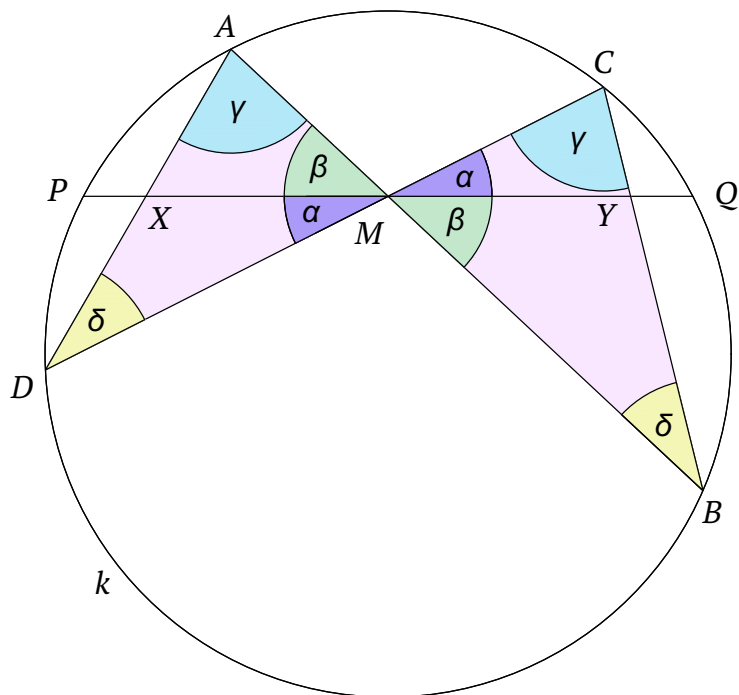
Protože jsou stejně dlouhé úsečky PM a QM , jsou stejně dlouhé i úsečky XM a MY . Bod M je tudíž středem úsečky XY . $\square$

4.4 Třetí důkaz Věty o motýlovi

Důkaz. Ověření věty je založeno na vlastnostech vnitřních úhlů trojúhelníků. Pro zjednodušení zápisu nejprve označíme velikosti vnitřních úhlů jistých trojúhelníků následujícím způsobem (viz obrázek 4.5):

$$\alpha = |\sphericalangle XMD|,$$

$$\beta = |\sphericalangle AMX|,$$

Obrázek 4.5: Ilustrace třetího důkazu Věty 9

$$\gamma = |\sphericalangle DAM|,$$

$$\delta = |\sphericalangle MDX|.$$

Vzhledem k vlastnostem vrcholových a obvodových úhlů je současně

$$\alpha = |\sphericalangle YMC|,$$

$$\beta = |\sphericalangle BMY|,$$

$$\gamma = |\sphericalangle MCB|,$$

$$\delta = |\sphericalangle YBM|.$$

Označme $a = |PM| = |MQ|$ a uvědomme si, že velikost δ vnitřního úhlu trojúhelníku DMA je $180^\circ - (\alpha + \beta + \gamma)$.

Pomocí sinové věty pro trojúhelník DMX získáme vztah

$$\frac{|DX|}{\sin \alpha} = \frac{|XM|}{\sin \delta}$$

a následně vyjádříme délku úsečky DX :

$$|DX| = \frac{|XM| \cdot \sin \alpha}{\sin \delta} = \frac{|XM| \cdot \sin \alpha}{\sin(180^\circ - (\alpha + \beta + \gamma))} = \frac{|XM| \cdot \sin \alpha}{\sin(\alpha + \beta + \gamma)}. \quad (4.20)$$

Využitím téže věty pro trojúhelník AXM dostáváme vztah

$$\frac{|AX|}{\sin \beta} = \frac{|XM|}{\sin \gamma},$$

tj.

$$|AX| = \frac{|XM| \cdot \sin \beta}{\sin \gamma}. \quad (4.21)$$

Z vlastností tětiv PQ , AD kružnice k protínajících se v bodě X získáme rovnost

$$|AX| \cdot |DX| = |PX| \cdot |XQ| = (a - |XM|) \cdot (a + |XM|) = a^2 - |XM|^2,$$

a tudíž

$$|AX| \cdot |DX| = a^2 - |XM|^2. \quad (4.22)$$

Dosazením za $|AX|$, $|DX|$ ze vztahů (4.20), (4.21) do rovnosti (4.22) dostáváme vztah

$$\frac{|XM| \cdot \sin \beta}{\sin \gamma} \cdot \frac{|XM| \cdot \sin \alpha}{\sin(\alpha + \beta + \gamma)} = a^2 - |XM|^2,$$

$$|XM|^2 \cdot \sin \alpha \cdot \sin \beta = (a^2 - |XM|^2) \cdot \sin \gamma \cdot \sin(\alpha + \beta + \gamma),$$

$$|XM|^2 \cdot \sin \alpha \cdot \sin \beta = a^2 \cdot \sin \gamma \cdot \sin(\alpha + \beta + \gamma) - |XM|^2 \cdot \sin \gamma \cdot \sin(\alpha + \beta + \gamma),$$

$$|XM|^2(\sin \alpha \cdot \sin \beta + \sin \gamma \cdot \sin(\alpha + \beta + \gamma)) = a^2 \cdot \sin \gamma \cdot \sin(\alpha + \beta + \gamma),$$

$$|XM|^2 = \frac{a^2 \cdot \sin \gamma \cdot \sin(\alpha + \beta + \gamma)}{\sin \alpha \cdot \sin \beta + \sin \gamma \cdot \sin(\alpha + \beta + \gamma)}.$$

Pomocí sinové věty pro trojúhelníky $BM Y$, $CY M$ a využitím vlastností tětiv PQ , CB protínajících se v bodě Y získáme analogickými úpravami vztah

$$|YM|^2 = \frac{a^2 \cdot \sin \gamma \cdot \sin (\alpha + \beta + \gamma)}{\sin \alpha \cdot \sin \beta + \sin \gamma \cdot \sin (\alpha + \beta + \gamma)}.$$

Tedy $|XM|^2 = |YM|^2$ a protože $|XM|$, $|YM|$ jsou čísla kladná, je rovněž $|XM| = |YM|$. Bod M je tedy středem úsečky XY .

□

5. Malfattiho kruhy

Poslední kapitola čtenáře seznamuje se snahami vyřešit tzv. *Malfattiho problém*, který se týká tří kruhů jistých vlastností umístěných do daného trojúhelníku. Giovanni Francesco Malfatti problém předložil roku 1803 v textu [17]. Navrhl rovněž řešení, které nazýváme *Malfattiho kruhy* a o němž však dnes víme, že není správné, neboť nesplňuje požadavek kladený na tři vepsané kruhy. V následujícím textu představíme toto Malfattiho řešení a zaměříme se na speciální případ, v němž je daný trojúhelník rovnostranný. Ukážeme ale i jiný přístup k řešení Malfattiho problému. Dále Malfattiho kruhy zkonstruujeme a představíme řešení úlohy, která se jich týká a lze ji zadat v hodinách středoškolské matematiky.

Kapitola je zpracována na základě textů [3], [7], [16], [17], [21], [26].

5.1 Giovanni Malfatti a jeho přístup

Giovanni Francesco Malfatti (1731–1807), též známý jako *Gian Francesco Malfatti* nebo také *Gianfrancesco Malfatti*, byl italský matematik, který se na počátku 19. století pokoušel o minimalizaci odpadu při tesání mramorových sloupů. Konkrétně uvažoval mramorový trojboký kolmý hranol, z nějž měly být vytvořeny tři válcové sloupy, jejichž osy jsou rovnoběžné s hranami hranolu. Tyto sloupy měly mít co největší součet objemů, tj. odpad po tesání měl být co nejmenší.

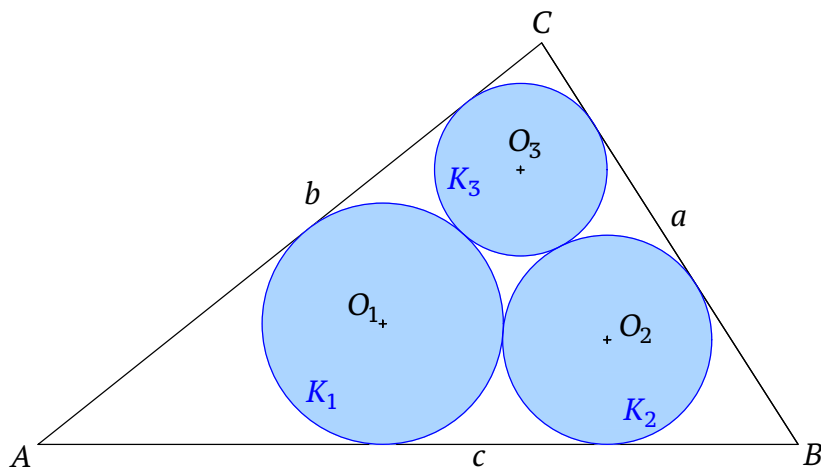
Představíme-li si podstavu tohoto hranolu a též podstavy jednotlivých sloupů, získáváme trojúhelník a tři kruhy (viz obrázek 5.1). Problém se tedy transformuje v otázku, jak do daného trojúhelníku umístit tři kruhy, aby součet jejich obsahů byl co největší. Gian Francesco Malfatti se domníval, že kruhové podstavy těchto sloupů je nutné umístit tak, aby se každá z nich dotýkala zbývajících dvou podstav a dále dvou stran uvažovaného trojúhelníku. Tato hypotéza se však později ukázala jako nesprávná.

Ve snaze zjistit, které řešení je tím ideálním, tj. při které konstrukci vzniknou kruhy s největším součtem obsahů (a tedy i součtem poloměrů), vznikl geometrický problém dnes známý jako *Malfattiho problém*.

Definice 3. *Nechť je dán trojúhelník ABC (viz obrázek 5.1). Kruhy K_i , kde $i = 1, 2, 3$, nazýváme **Malfattiho kruhy**, pokud se každý z nich dotýká zbývajících dvou kruhů a zároveň dvou stran daného trojúhelníku.*

Strany trojúhelníku ABC budeme v této kapitole dále značit obvyklým

způsobem a , b , c a středy kruhů po řadě O_1 , O_2 , O_3 (viz obrázek 5.1).

Obrázek 5.1: Malfattiho kruhy

5.2 Kruhy v rovnostranném trojúhelníku

Pro jednoduchost nejprve studujeme speciální případ kruhů, a to kruhů umístěných do rovnostranného trojúhelníku. Vypočítáme, jak velkou část plochy rovnostranného trojúhelníku vyplní Malfattiho kruhy, a poté totéž uděláme pro jiný přístup k řešení Malfattiho problému, v němž kruhy nejsou Malfattiho.

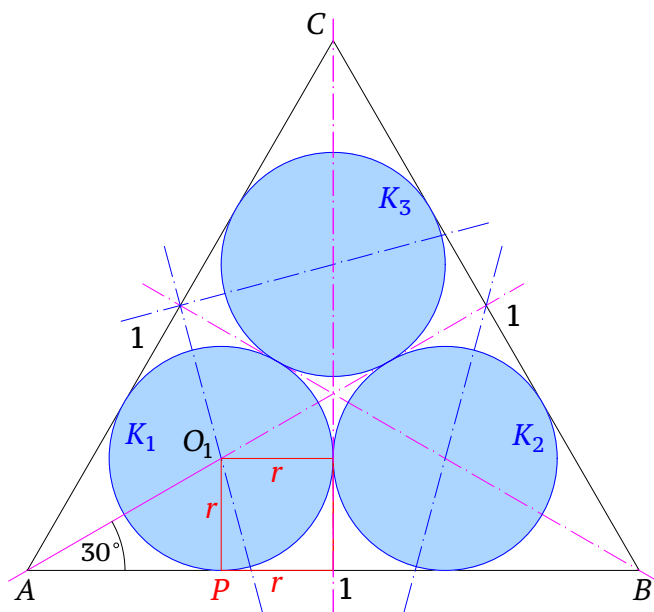
Uvažujme tedy, že je dán rovnostranný trojúhelník ABC . Bez újmy na obecnosti předpokládejme, že délka jeho strany je rovna jednotce j . Obsah kruhu K_i , $i = 1, 2, 3$, označme S_i .

5.2.1 Malfattiho řešení

Malfattiho kruhy K_1, K_2, K_3 pro rovnostranný trojúhelník jsou zřejmě navzájem shodné (viz obrázek 5.2).

Vypočítejme obsah jednoho Malfattiho kruhu, jehož poloměr označme r . Dále označme P patu kolmice vedené středem O_1 kruhu K_1 na stranu trojúhelníku AB . Získáváme pravoúhlý trojúhelník APO_1 s vnitřním úhlem při

Obrázek 5.2: Malfattiho kruhy v rovnostranném trojúhelníku

vrcholu A o velikosti 30° , neboť střed O_1 leží na ose úhlu BAC , který má velikost 60° . Z vlastností uvedeného pravoúhlého trojúhelníku získáváme

$$\operatorname{tg} 30^\circ = \frac{|O_1P|}{|AP|}.$$

Délka strany AP trojúhelníku APO_1 je zřejmě rovna $\frac{1}{2} - r$ a délka jeho strany O_1P je rovna poloměru r . Proto

$$\operatorname{tg} 30^\circ = \frac{r}{\frac{1}{2} - r},$$

$$\frac{\sqrt{3}}{3} = \frac{r}{\frac{1-2r}{2}},$$

$$\sqrt{3}(1 - 2r) = 6r,$$

$$6r + 2r\sqrt{3} = \sqrt{3}.$$

Proto

$$r = \frac{\sqrt{3}}{6 + 2\sqrt{3}} = \frac{\sqrt{3}}{6 + 2\sqrt{3}} \cdot \frac{6 - 2\sqrt{3}}{6 - 2\sqrt{3}} = \frac{6\sqrt{3} - 6}{24} = \frac{\sqrt{3} - 1}{4} \text{ j.}$$

Obsah S_1 kruhu K_1 je tedy

$$S_1 = \pi r^2 = \pi \left(\frac{\sqrt{3} - 1}{4} \right)^2 = \frac{\pi(4 - 2\sqrt{3})}{16} = \frac{\pi(2 - \sqrt{3})}{8} \doteq 0,1052234018 \text{ j}^2$$

a součet S tří obsahů S_1 kruhů K_1, K_2, K_3 je přibližně roven $0,3156702054 \text{ j}^2$.

Označíme-li S_{AB} střed úsečky AB , je obsah S_{Δ} trojúhelníku ABC roven

$$S_{\Delta} = \frac{|AB| \cdot |S_{ABC}|}{2} = \frac{1 \cdot \sqrt{1 - \frac{1}{4}}}{2} \doteq 0,4330127019 \text{ j}^2.$$

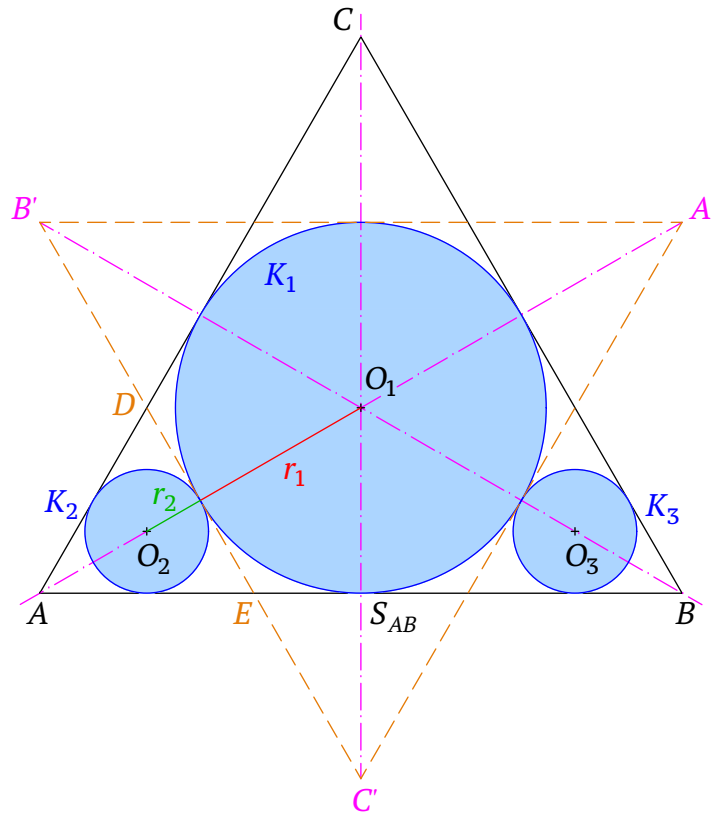
Protože $\frac{S}{S_{\Delta}} \doteq \frac{0,3156702054}{0,4330127019} = 0,7290091122$, vyplní Malfattiho kruhy plochu rovnostranného trojúhelníku přibližně ze 72,9%.

5.2.2 Jiné řešení Malfattiho problému

Studujme nyní přístup, v němž kruhy umístěné do trojúhelníku nejsou Malfattiho, neboť se jeden z kruhů dotýká třech stran trojúhelníku. Avšak i kruhy sestavené níže popsaným způsobem vedou k velmi zajímavému výsledku.

Nejprve sestrojíme kruh K_1 se středem O_1 s největším možným obsahem, tj. kruh K_1 vepsaný trojúhelníku ABC (viz obrázek 5.3). Dále sestrojíme kruh K_2 se středem O_2 vepsaný do některé z dosud nepokrytých oblastí trojúhelníku ABC tak, aby jeho obsah byl co největší. Trojúhelník ABC zobrazíme ve středové souměrnosti se středem O_1 . Obraz trojúhelníku ABC označme $A'B'C'$. Dále označme D , resp. E průsečík strany $B'C'$ se stranou AC , resp. AB . Kruh K_2 musí být zřejmě vepsaný trojúhelníku AED , který je v případě rovnostranného výchozího trojúhelníku ABC též rovnostranný. Kruh K_3 , který je opět vepsaný do některé ze zbývajících nepokrytých oblastí a má co největší obsah, sestrojme analogickým způsobem v oblasti u vrcholu B (případně u vrcholu C).

Poznamenejme nyní, že v matematice se uvedený způsob, v němž v každém kroku volíme prvek mající lokální maximum (případně minimum), nazývá *hladový algoritmus*. Ne ve všech matematických úlohách však vede k nalezení maxima (případně minima) globálního. Pro Malfattiho problém navrhli popsaný postup roku 1930 H. Lob a H. W. Richmond v příspěvku [16].

Obrázek 5.3: Malfattiho kruhy v rovnostranném trojúhelníku

Střed O_1 kruhu K_1 je současně těžištěm i ortocentrem rovnostranných trojúhelníků ABC a $A'B'C'$, a dělí proto výšky trojúhelníku ABC v poměru $1 : 2$. Poloměr r_1 kruhu K_1 je tedy roven jedné třetině výšky trojúhelníku ABC . Ze stejného důvodu je poloměr r_2 kruhu K_2 roven jedné třetině výšky trojúhelníku AED , přičemž výška trojúhelníku AED je rovna jedné třetině výšky trojúhelníku ABC (trojúhelník AED je obrazem trojúhelníku ABC ve stejnolehlosti se středem A a koeficientem $\frac{1}{3}$).

Vypočtěme nyní obsahy S_{K_1} , $S_{K_2} = S_{K_3}$ kruhů K_1 , K_2 a K_3 :

$$S_{K_1} = \pi r_1^2 = \pi \left(\frac{\sqrt{1 - \frac{1}{4}}}{3} \right)^2 \doteq 0,2617993878 \text{ j}^2,$$

$$S_{K_2} = S_{K_3} = \pi r_2^2 = \pi \left(\frac{\sqrt{1 - \frac{1}{4}}}{9} \right)^2 \doteq 0,02908882087 \text{ j}^2.$$

Součet $\bar{S}$ obsahů kruhů K_1, K_2, K_3 je přibližně roven $0,3199770295 j^2$, a tudíž $\frac{\bar{S}}{S_\Delta} \doteq \frac{0,3199770295}{0,4330127019} = 0,7389552965$.

Takto sestrojené kruhy proto vyplní trojúhelník přibližně ze 73,9%, což je přibližně o jedno procento více než v prvním případě. Je tedy zřejmé, že první, tj. Malfattiho řešení (tedy řešení v podobě Malfattiho kruhů) není pro rovnostranný trojúhelník nejoptimálnější.

5.3 Nejlepší řešení

Dokonce platí, že neexistuje trojúhelník, pro který by Malfattiho kruhy byly nejlepším řešením Malfattiho problému. Pro speciální případy trojúhelníku je výhoda druhého prezentovaného řešení zřejmá již od pohledu. Jako příklad uveďme rovnoramenný trojúhelník, jehož vnitřní úhel při hlavním vrcholu, neboli při vrcholu proti základně, je velmi malý (jedná se tedy o rovnoramenný trojúhelník, pro nějž je poměr délky ramene k délce základny relativně velký). Malfattiho kruhy vyplní velmi malou oblast, při postupném vpisování kruhů s největším obsahem je součet obsahů kruhů značně větší (viz například text [7]).

Až v šedesátých letech 20. století bylo ukázáno, že algoritmus představený dvojicí matematiků Lob, Richmond je při hledání nejoptimálnějšího řešení lepší než Malfattiho řešení pro všechny trojúhelníky. V devadesátých letech poté bylo dokázáno, že tento algoritmus je pro libovolný trojúhelník dokonce nejlepší ze všech možných postupů.

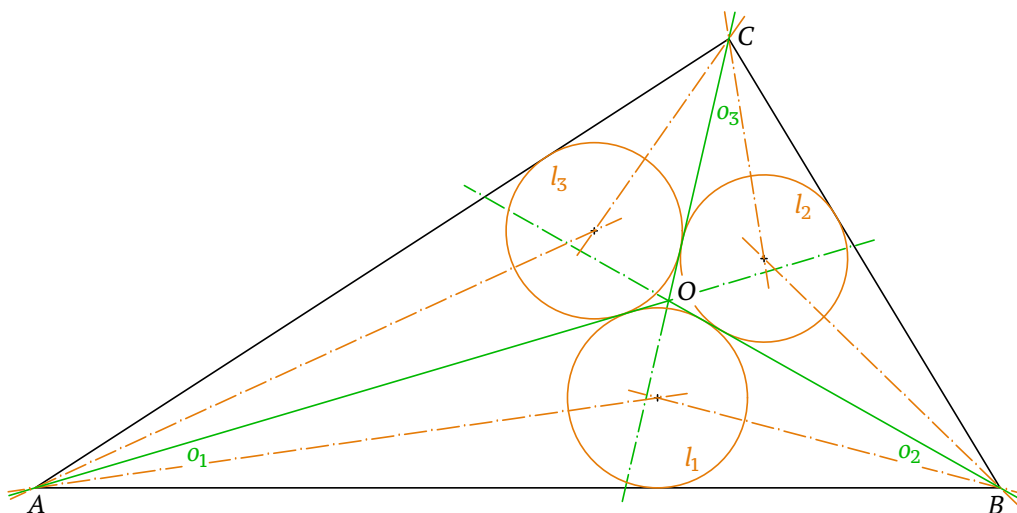
5.4 Steinerova konstrukce Malfattiho kruhů

Nyní se zaměříme na geometrickou konstrukci Malfattiho kruhů v obecném trojúhelníku ABC a poté zmíníme zajímavosti této problematiky.

Jednou ze známých konstrukcí Malfattiho kruhů je konstrukce švýcarského matematika a geometra *Jakoba Steinera* (1796–1863).

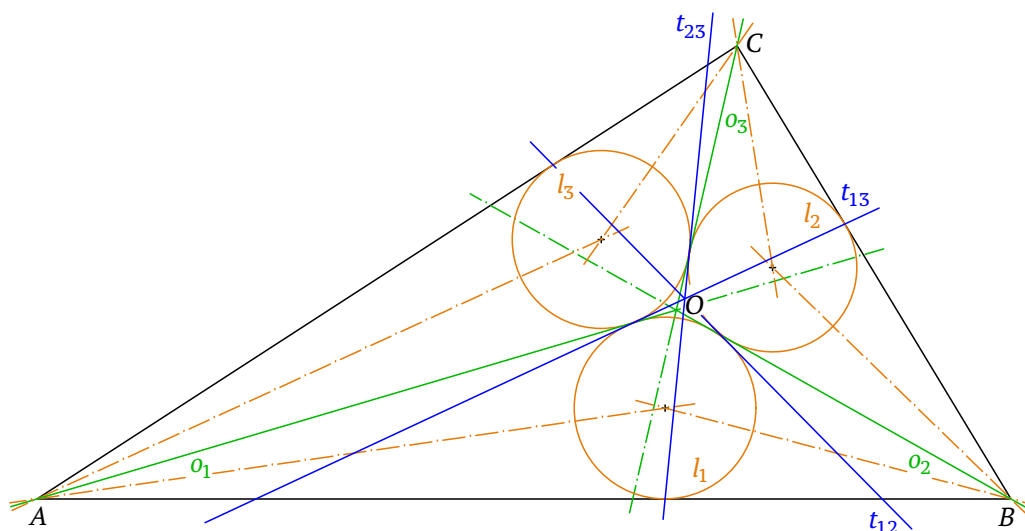
Nechť je dán trojúhelník ABC s vnitřními úhly $\alpha = \sphericalangle BAC$, $\beta = \sphericalangle CBA$, $\gamma = \sphericalangle BCA$. Sestrojme osy o_1, o_2, o_3 vnitřních úhlů α, β, γ trojúhelníku ABC (viz obrázek [5.4]). Průsečík os označme O a spojme ho se všemi vrcholy trojúhelníku. Tím se trojúhelník ABC rozdělí na tři trojúhelníky ABO, BCO, CAO , kterým v daném pořadí vepíšeme kružnice l_1, l_2, l_3 .

Ke každé dvojici vepsaných kružnic lze sestrojít čtyři společné tečny.

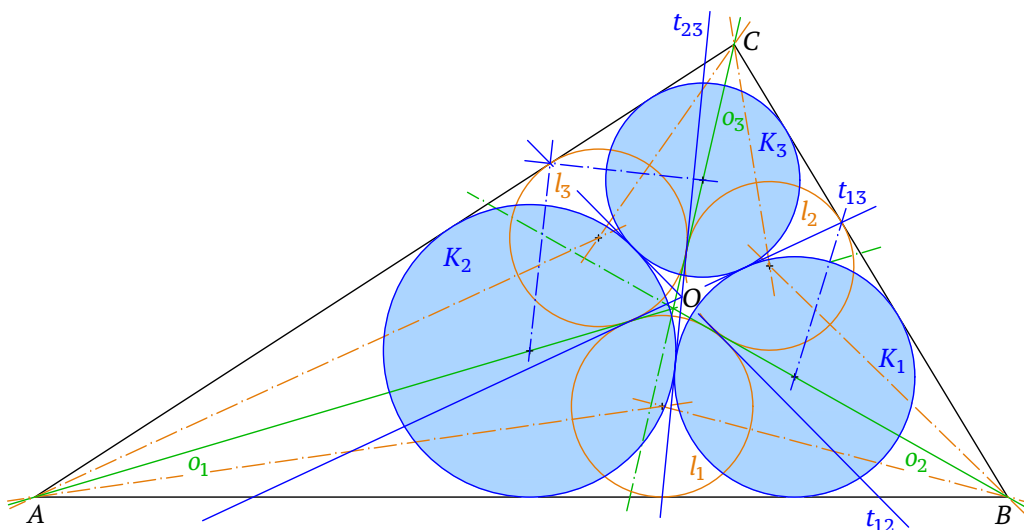
Obrázek 5.4: Steinerova konstrukce Malfattiho kruhů - 1. krok

Dvě z nich jsou „vnější“ (neprotínají úsečku spojující středy kružnic) a dvě „vnitřní“ (protínají úsečku spojující středy kružnic; tyto dvě tečny mohou pro speciální případy splynout). Jednou z „vnitřních“ tečen je již sestrojena osa vnitřního úhlu trojúhelníku ABC . Pro každou dvojici kružnic sestrojíme druhou z „vnitřních“ tečen a označíme je t_{12}, t_{13}, t_{23} , přičemž dolní index ij reprezentuje dvojici kružnic l_i, l_j , k níž tečna přísluší (viz obrázek 5.5). „Vnější“ tečny konstruovat nemusíme.

Obrázek 5.5: Steinerova konstrukce Malfattiho kruhů - 2. krok

Uvažujme tři čtyřúhelníky, z nichž každý má jeden vrchol splývající s jedním z vrcholů trojúhelníku ABC . Strany čtyřúhelníku s vrcholem A leží na stranách b, c trojúhelníku ABC a dále na přímkách t_{12}, t_{23} . Strany čtyřúhelníku s vrcholem B leží na stranách a, c trojúhelníku ABC a dále na přímkách t_{23}, t_{13} . A konečně strany čtyřúhelníku s vrcholem C leží na stranách a, b trojúhelníku ABC a dále na přímkách t_{13}, t_{12} . Sestrojíme-li kruhy vepsané těmto čtyřúhelníkům, získáme Malfattiho kruhy (viz obrázek 5.6).

Obrázek 5.6: Steinerova konstrukce Malfattiho kruhů - 3. krok

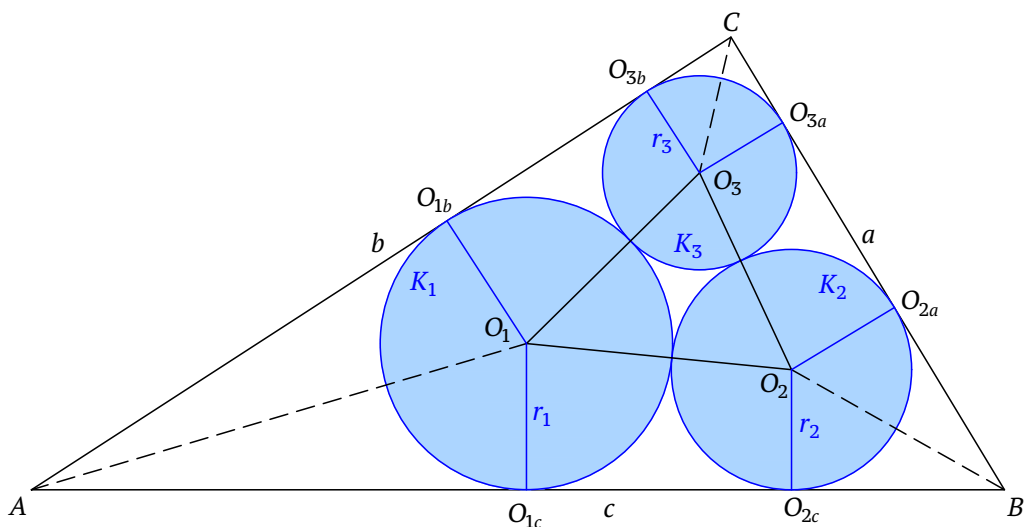
5.5 Úloha týkající se Malfattiho kruhů

Již na střední škole můžeme řešit následující úlohu o trojúhelníku, ve kterém jsou umístěny Malfattiho kruhy.

Příklad. *Určete délky úseček, které leží na stranách daného trojúhelníku a jejichž krajními body jsou body dotyků Malfattiho kruhů s těmito stranami.*

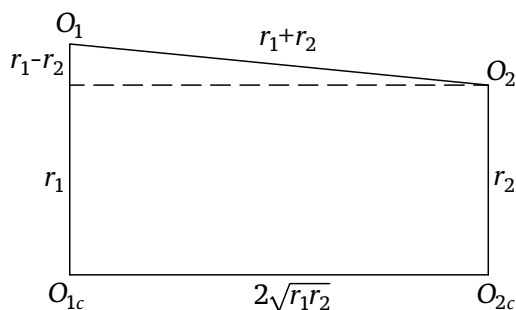
Uvažujme trojúhelník ABC se stranami a, b, c a jemu příslušné tři Malfattiho kruhy se středy O_1, O_2, O_3 (viz obrázek 5.7). Dále značme r_i poloměr kruhu K_i se středem v bodě O_i , kde $i = 1, 2, 3$. Sestrojme pravoúhlé průměty středů O_i na strany trojúhelníku a, b, c a označme je O_{il} , kde l je strana trojúhelníku, na kterou je střed promítnut (tj. $l = a$ nebo $l = b$ nebo $l = c$). Úkolem je tedy určit vzdálenosti $|O_{1c}O_{2c}|$, $|O_{2a}O_{3a}|$ a $|O_{1b}O_{3b}|$.

Uvažujme lichoběžník $O_{1c}O_{2c}O_2O_1$ (viz obrázek 5.8) a rozdělme ho úsečkou, která je rovnoběžná s úsečkou $O_{1c}O_{2c}$ a prochází bodem O_2 , na obdélník

Obrázek 5.7: Body dotyku Malfattiho kruhů

a trojúhelník. Pomocí Pýthagorovy věty pro tento trojúhelník, jehož přepona má délku $r_1 + r_2$ a jedna z jeho odvěsen má délku $|r_1 - r_2|$, určíme vzdálenost bodů O_{1c} , O_{2c} následovně:

Obrázek 5.8: Lichoběžník $O_{1c}O_{2c}O_2O_1$

$$\begin{aligned}
 |O_{1c}O_{2c}| &= \sqrt{(r_1 + r_2)^2 - (r_1 - r_2)^2}, \\
 |O_{1c}O_{2c}| &= \sqrt{r_1^2 + 2r_1r_2 + r_2^2 - r_1^2 + 2r_1r_2 - r_2^2}, \\
 |O_{1c}O_{2c}| &= \sqrt{4r_1r_2}, \\
 |O_{1c}O_{2c}| &= 2\sqrt{r_1r_2}. \tag{5.1}
 \end{aligned}$$

Analogickými výpočty získáme délky úseků, které jsou vymezeny body dotyku Malfattiho kruhů na stranách a , b trojúhelníku ABC :

$$|O_{2a}O_{3a}| = 2\sqrt{r_2r_3}, \quad (5.2)$$

$$|O_{1b}O_{3b}| = 2\sqrt{r_1r_3}. \quad (5.3)$$

Závěr

V diplomové práci jsme studovali několik překvapivých, na pohled působivých matematických problémů, které se týkají jednoho ze základních geometrických útvarů, a to kružnice. Kružnicím jsme se věnovali podrobně, avšak na takové úrovni, aby práce byla srozumitelná i pro středoškolské čtenáře. V každé kapitole jsme představili daný problém a příbuzné pojmy či otázky. Problematika jednotlivých témat však není zdaleka vyčerpána. Existuje například mnoho dalších konstrukcí Archimédových kružnic. Některé byly představeny v práci [11], další lze nalézt v odborných časopisech (viz například článek [14]). Pro *Větu o sedmi kružnicích* lze dále studovat, zda její platnost zůstává zachována v závislosti na očíslování bodů dotyku dané kružnice a jednotlivých kružnic řetězce. Pro Fordovy kružnice bychom mohli studovat jejich souvislost s tzv. *Fareyovými posloupnostmi* (viz např. text [1]) a u *Věty o motýlovi* její rozmanitá zobecnění (viz např. článek [22]). Zkušenému počtáři můžeme doporučit zabírat se výpočtem poloměrů Malfattiho kruhů nebo blíže zkoumat Steinerovu konstrukci (viz například článek [10]).

Seznam použité literatury

- [1] Amen Julane: *Farey Sequences, Ford Circles and Pick' Theorem*. Dostupné online: <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=mathmidexppap>
- [2] Bogomolny Alexander: *The Butterfly Theorem*. Cut the Knot. Dostupné online: <https://www.cut-the-knot.org/pythagoras/Butterfly.shtml#VP1>
- [3] Bottema Oene: *The Malfatti Problem*. Forum Geometricorum 1 (2001), 43–50.
- [4] Cundy Martyn H.: *The Seven-Circles theorem*. The Mathematical Gazette 62 (1978), 200–203.
- [5] Dung Nguyen Tien: *Three Synthetic Proofs of the Butterfly Theorem*. Forum Geometricorum 17 (2017), 355–358.
- [6] Evelyn Cecil John Alvin, Money-Coutts G. B., Tyrrell John Alfred: *The Seven Circles Theorem and Other New Theorems*. Stacey International, London, 1974.
- [7] Eves Howard: *Malfatti Problem (problem 4145)*. Problems and Solutions, American Mathematical Monthly 53 (1946), 285–286.
- [8] Ford Lester Randolph: *Fractions*. The American Mathematical Monthly 45 (1938), 586–601.
- [9] García Emmanuel Antonio José: *Another Archimedean Circle in an Arbelos*. Forum Geometricorum 15 (2015), 127–128.
- [10] Grozdev Sava, Dekov Deko: *The Computer Improves the Steiner's Construction of the Malfatti Circles*. Mathematics and Informatics 58 (2015), 45–48.
- [11] Horčíčková Klára: *Arbelos*. Bakalářská práce, Matematicko-fyzikální fakulta, Univerzita Karlova, Praha, 2021.
- [12] Hung Tran Quang: *Two More Pairs of Archimedean Circles in the Arbelos*. Forum Geometricorum 14 (2014), 249–251.
- [13] Hung Tran Quang: *Another Synthetic Proof of the Butterfly Theorem Using the Midline in Triangle*. Forum Geometricorum 16 (2016), 345–346.

- [14] Lamoen Floor van: *A Special Point in the Arbelos Leading to a Pair of Archimedean Circles*. Forum Geometricorum 14 (2014), 253–254.
- [15] Leischner Pavel: *Kritéria tětívového čtyřúhelníku*. In Sborník 25. konference Geometrie a počítačová grafika, JČMF, Praha, 2005, 143–148.
- [16] Lob H., Richmond H. W.: *On the Solutions of Malfatti's Problem for a Triangle*. Proceedings of the London Mathematical Society 30 (1930), 287–304.
- [17] Malfatti Gianfrancesco: *Memoria sopra un problema stereotomico*. Memorie di Matematica e di Fisica della Societ? Italiana delle Scienze 10 (1803), 235–244.
- [18] Oai Dao Thanh: *Two Pairs of Archimedean Circles in the Arbelos*. Forum Geometricorum 14 (2014), 201–202.
- [19] Rabinowitz Stanley: *The Seven Circles Theorem*. Pi Mu Epsilon Journal 8 (1987), 441–449.
- [20] Řeháček Jan: *Matykání IX: Mají zlomky rodiče?* Dostupné online: <https://www.matfyz.cz/clanky/matykani-ix-maji-zlomky-rodice>
- [21] Steiner Jacob: *Einige geometrische Betrachtungen*. Journal für die reine und angewandte Mathematik 1 (1826), 161–184, 252–288.
- [22] Štěpánová Martina: *Lepidoptera mathematica aneb rozličná zobecnění věty o motýlovi*. Pokroky matematiky, fyziky a astronomie 63 (2018), 263–281.
- [23] Štěpánová Martina: *Věta o motýlech*. In Hromadová J., Slavík A. (eds.): Cesty k matematice III, Matfyzpress, Praha, 2018, 103–124.
- [24] Švrček Jaroslav: *Vybrané kapitoly z geometrie trojúhelníka*. Karolinum, Praha, 2004.
- [25] Wallace William: *William Wallace Proof of Butterfly Theorem*. Dostupné online: www.cut-the-knot.org/pythagoras/WilliamWallaceButterfly.shtml
- [26] Weisstein Eric W.: *Malfatti Circles*. Wolfram MathWorld. Dostupné online: <https://mathworld.wolfram.com/MalfattiCircles.html>

- [27] Weisstein Eric W.: *Seven Circles Theorem*. Wolfram MathWorld. Dostupné online:
<https://mathworld.wolfram.com/SevenCirclesTheorem.html>

Seznam obrázků

1.1 Arbélos a příslušné značení	4
1.2 Ilustrace Věty 1 a jejího důkazu	5
1.3 Ilustrace Věty 2 a jejího důkazu	9
1.4 Ilustrace Věty 3 a jejího důkazu	11
2.1 Věta o sedmi kružnicích	14
2.2 Ilustrace Cèvovy věty	15
2.3 Ilustrace důkazu 1. implikace Cèvovy věty	16
2.4 Ilustrace důkazu 2. implikace Cèvovy věty	17
2.5 Ilustrace Cèvovy věty o kružnici	19
2.6 Ilustrace důkazu Cèvovy věty o kružnici	20
2.7 Ilustrace Lemmatu 6	21
2.8 Ilustrace Věty 7	23
2.9 Jiné umístění bodů - 1. způsob	24
2.10 Jiné umístění bodů - 2. způsob	24
2.11 Obdoba Věty o sedmi kružnicích	25
3.1 Zavedení celých čísel	26
3.2 Zavedení racionálních čísel	27
3.3 Zavedení racionálních čísel na intervalu $(0, 1)$	28
3.4 Výpočet souřadnic středu kružnice m_0	29
3.5 Výpočet souřadnic středu kružnice l_0	30
3.6 Dotýkající se Fordovy kružnice	33
3.7 Výpočet středu dotýkající se kružnice	34
3.8 Stern-Brocotův strom	38
4.1 Ilustrace Věty 9	41
4.2 Ilustrace první části prvního důkazu Věty 9	42
4.3 Ilustrace druhé části prvního důkazu Věty 9	43
4.4 Ilustrace druhého důkazu Věty 9	45
4.5 Ilustrace třetího důkazu Věty 9	48
5.1 Malfattiho kruhy	52
5.2 Malfattiho kruhy v rovnostranném trojúhelníku	53
5.3 Malfattiho kruhy v rovnostranném trojúhelníku	55
5.4 Steinerova konstrukce Malfattiho kruhů - 1. krok	57
5.5 Steinerova konstrukce Malfattiho kruhů - 2. krok	57
5.6 Steinerova konstrukce Malfattiho kruhů - 3. krok	58

5.7	Body dotyku Malfattiho kruhů	59
5.8	Lichoběžník $O_{1c}O_{2c}O_2O_1$	59